

विहंग

वर्ष-२, अंक-१
जन्युआरी - मार्च, २००८

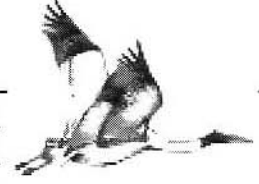
पक्षीनिरीक्षको वच्येनो सेतु

किंमत : रु. २०/-

शिशिर २००८

સને ૧૯૪૮ના અંત અને '૪૯ની શરૂમાં મને પક્ષીનિરીક્ષણનો શોખ લાગ્યો. શ્રી હરિનારાયણ આચાર્યે ૧૯૩૪થી ૩૯ના ગાળામાં 'કુમાર' માસિકમાં 'વનવગડાના વાસી' નામની લેખમાળા આપેલી. આપણી આસપાસ જોવા મળતાં થોડાંક પંખીઓનો પરિચય શ્રી આચાર્યે અત્યંત પ્રાસાદિક ભાષામાં તેમાં આપેલો. જ્યાં જ્યાંથી મળ્યા ત્યાં ત્યાંથી 'કુમાર'ના તે જૂના અંકો મેળવી તે લેખમાળાના કેટલાય હપ્તા મેં વાંચ્યા. શ્રી વિજયગુપ્ત મૌર્યે લખેલ પુસ્તક 'પ્રકૃતિનાં લાડકવાયાં પંખીઓ' સસ્તા સાહિત્યે તે અરસામાં પ્રસિદ્ધ કરેલું. તેની મદદથી આપણી આસપાસનાં પંખીઓનું નિરીક્ષણ હું કરવા લાગ્યો. આમ બે-ત્રણ વરસ નીકળી ગયા. શ્રી સલીમ અલીએ લખેલ અંગ્રેજી પુસ્તક The Book of Indian Birds ત્યાર બાદ મારા હાથમાં આવ્યું. ભૂખ્યાને મનગમતું મિષ્ટાન્ન મળી ગયા જેવું થયું. બહુ રસપૂર્વક તે વાંચી ગયો. ૧૯૫૧ આસપાસની તે આવૃત્તિમાં દરેક પાના ઉપર એક જ પંખીનો પરિચય અને સામે પાને તેનું રંગીન ચિત્ર. પંખીની જીવનચર્યાનું વર્ણન એવું રસાળ કે તેનું હૂબહૂ ચિત્ર આપણી આંખ આગળ ખડું થાય. તેમના અંગ્રેજી ભાષા પરના પ્રભુત્વનું તો શું કહેવું? તે વર્ણનો વાંચવા એ એક લહાવો હતો. પછીની આવૃત્તિઓમાં દરેક પૃષ્ઠ પર એકને બદલે બે પંખીઓનો પરિચય આપવાનું રાખ્યું. પરિણામે લખાણ ટૂંકાવવું પડ્યું. પહેલાંના વર્ણનમાં જે મોહકતા હતી તે ઘટી.

મારો પંખીશોખ જેમ જેમ વિકસતો ગયો તેમ તેમ શ્રી હરિનારાયણ આચાર્ય અને શ્રી સલીમ અલીને મળવાની ઉત્કંઠા વધવા લાગી. બનતા સુધી ૧૯૬૬માં શ્રી આચાર્યને પહેલી વાર તેમના ઘરે અમદાવાદમાં હું મળ્યો. શ્રી આચાર્ય એટલે પ્રકૃતિવિજ્ઞાનના ધુરંધર જ્ઞાતા. તેની વિવિધ શાખોનું વ્યવસ્થિત ખેડાણ કરનાર ગુજરાતી ભાષાના પહેલા લેખક. બેએક કલાક તેમની સાથે વાતો થઈ. અંતર બહુ પ્રસન્ન થઈ ગયું.

હું રહું સૌરાષ્ટ્રમાં, શ્રી સલીમઅલી રહે મુંબઈમાં. તેમને મળવાની તક મળશે કે કેમ, મળશે તો ક્યારે મળશે તેની કોઈ શક્યતા દેખાતી ન હતી. પણ મારું નસીબ જોર કરતું હતું. અચાનક તે તક આવી પહોંચી. ૧૯૭૦ના ઓગસ્ટમાં તે વખતના જસદણના યુવરાજસાહેબ શ્રી શિવરાજકુમાર ખાચરનો પોરબંદર મારા ઉપર પત્ર આવ્યો. "સલીમ અલી ઓગસ્ટમાં થોડા દિવસ માટે હિંગોળગઢ આવે છે. તમે તે વખતે ત્યાં આવો. વરસોની મારી ઝંખના આમ ફળીભુત થશે તે જાણી મારા આનંદનો

પાર ન રહ્યો. નિશ્ચિત દિવસે હું પોરબંદરથી હિંગોળગઢ પહોંચ્યો. શ્રી સલીમ અલી તેમજ શ્રી યુવરાજ સાહેબ સાથે ત્રણેક દિવસ ઘોરડ (Great Indian Bustard)ની તપાસમાં તેના જૂના વસવાટ વિસ્તારમાં ફર્યો. પણ ઘોરડ ત્યાંથી નામશેષ થઈ ગયેલાં એટલે ન મળ્યાં. પછીના ચાર દિવસ સતત જોરદાર વરસાદને કારણે બહાર નીકળી શકાયું નહીં. હિંગોળગઢમાં શ્રી સલીમ અલીની બાજુના જ રૂમમાં મારો ઉતારો હતો. તે ચાર દિવસ તેમની સાથે નિકટતાથી ગાળ્યા.

તેમનામાં મોટાઈનું નામ ન મળે. પક્ષીવિજ્ઞાનમાં તેમની આગળ હું તો સાવ બાળક જેવો ગણાઉં, પણ એ મહાન પક્ષીવિજ્ઞાની બહુ સહજતાથી મારી સાથે વાતો કરતા. પ્રમાણમાં ઓછી ઊંચાઈ, ઊંજળો વાન, એકવડિયો બાંધો, આંખે ચશ્મા, માથે કાબરા વાળ અને તેવી જ કાબરી નાની દાઢી. આ થયું શ્રી સલીમ અલીના દેખાવનું વર્ણન. મારે પ્રથમ મુલાકાત થઈ ત્યારે તેમની ઉંમર ૭૨-૭૩ વરસની. તંદુરસ્તી સારી. સ્ફૂર્તિ તો યુવાનને શરમાવે તેવી. સ્વસ્થ ટટ્ટાર ચાલ. નિયમિત જીવનચર્યા. નિર્વ્યસની જીવન. કાયમ વહેલા ઊઠવાની ટેવ. વાણી અને વર્તનમાં સરળ. મોટાઈનું નામ નહીં. પોતા વિશે ઓછું બોલે. બીજાની વાત ધ્યાનથી સાંભળે. સ્વભાવે રમુજી. પ્રથમ પરિચયે જ મારા મન ઉપર પડેલ આ તેમની છાપ. પછી તો અનેક વાર તેમના સંપર્કમાં આવવાનું સદ્ભાગ્ય મને મળ્યું અને પ્રથમ વખતે મારા મન ઉપર પડેલી તેમની છાપ વધારે ને વધારે વિશદ બનતી ગઈ.

પંખીઓના અવલોકન અને અભ્યાસ માટે શ્રી સલીમ અલી જીવનભર ભારતના ખૂણે ખૂણે ફરતા રહ્યાં. કન્યાકુમારીથી લેહ-લડાખ અને ઓખામંડળથી અરુણાચલ પ્રદેશ સુધીનો વિસ્તાર તેઓ ખુંદી વળ્યા. આવાં ભ્રમણોના પરિપાકરૂપે આપણને તેમની પાસેથી મળ્યા 'The Book of Indian Birds', 'Birds of Kutch', 'Birds of Kerala', 'Birds of Sikkim', 'Indian Hill-Birds'. આ ઉપરાંત, 'બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી' (B.N.H.S.)ના જર્નલમાં પક્ષીઓના અભ્યાસ અર્થે કરેલાં ભ્રમણોનાં વૃતાંત અને કેટલાય લેખો. કોઈ પણ પક્ષીવિજ્ઞાની માટે આટલા અંગ્રેજીનું કર્તૃત્વ ગૌરવરૂપ ગણાય.

(ક્રમશઃ)

સી-૨, હરિઓમ એપાર્ટ., 'ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા' પ્રેસ રોડ, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૫૧

સૂચિ

પક્ષીવિજ્ઞાની સર્લીમ અલી	૨
વિહંગવલોહન	૪
ભિસ્મિલ્લા ઝોંધ	૫
ગોંધ પર જાપતો	૧૫
ઉત્તર ગુજરાતનાં જળાશયો-૨	૧૬
હરણમાં મરહતી લટોલો	૧૯
મ.હુ.હિંમતસિંહણી હલભે	૨૧

મુખપૃષ્ઠ :

મરહતી લટોલો (Hypocolius)
તસવીર : જે.કે.તિવારી, મોટી વિરાણી, કચ્છ
આ અંકમાં રજૂ થતા વિચારો સાથે સંપાદક મંડળ
સહમત હોય તે જરૂરી નથી.

વિહંગ

ત્રિમાસિક

RNI Reg. No. GUJ/GUJ/2007/
20874 dt. 21-8-07

વર્ષ-૨ અંક ૧ શિશિર ૨૦૦૮

પરામર્શક સંપાદક

લાલસિંહ રાઓલ ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

સહસંપાદક : નંદિતા મુનિ

સંપાદક મંડળ

ડૉ. પી.એસ. ઠક્કર, ડૉ. કેતન ટાટ્ટ,

ડૉ. પીયૂષ પટેલ, અશોક મશરૂ

મુખપૃષ્ઠ સજ્જવટ : 'પગમાર્ક ક્યુમ્બુલસ કોન્સોર્ટિયમ'

પત્રવ્યવહાર

૧૯/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી, સેટેલાઈટ રોડ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

E mail : vihangujarat@gmail.com

લવાજમ : વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦-૦૦,

આજીવન રૂ. ૧૫૦૦-૦૦

(શુભેચ્છા ફાળો આવકાર્ય - 'વિહંગ રીસર્ચ ફાઉન્ડેશન

- Vihang Research Foundation 'ના

નામે ચેક / ડ્રાફ્ટ અથવા મ.ઓ.થી. આ સંસ્થાને

મળેલા દાનો આવકવેરા ધારાની કલમ ૮૦જી હેઠળ

કરમુક્તિને પાત્ર છે.)

પ્રકાશક તથા મુદ્રક: ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી, ૧૯/૪૧૪,

સત્યાગ્રહ છાવણી, સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-

૩૮૦૦૧૫ માસિક : વિહંગ રીસર્ચ ફાઉન્ડેશન

દરિયાપુર દરવાજા બહાર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૯.

લેસર ટાઈપ સેટીંગ : શારદ પ્રકાશન, ૫, સનપોઈન્ટ

કોમ્પ્લેક્સ, મેમનગર, અમદાવાદ ૩૮૦૦૫૨

સંપાદકીય

'હમણાં ચકલીઓ ઓછી થઈ ગઈ છે!'

એ ઉદ્ગાર હવે ખૂબ જનસામાન્ય થઈ ગયો છે.

ગયા મહિને મારે હૈદરાબાદ જવાનું થયું ત્યારે

ત્યાં પણ એક ગુજરાતી મહાનુભાવે મારા રસનો વિષય જાણી આ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરી દીધો.

મારા ઘરના આંગણમાંથી હજી સુધી તો તે લુપ્ત નથી થઈ પણ બસ એટલું જ.. બે-ત્રણ કે કદાચ થોડીક વધારે, દાણા ચણવા આવી જાય. પણ તેમની 'ચી.. ચી...' નું સતત સંભળાતું સંગીત નથી કે નથી માળા બનાવવાની ગતિવિધિ દરમિયાન પડતો કચરો. કશુંક ખૂબ ગંભીર બની રહ્યું છે તેમની આ ચૂપકીદી પાછળ!

'ચકલી'એ તો આપણને કેટલો સાથ-સંગાથ આપ્યો! ઠેઠ.. ઈંટ પથ્થરનાં ખોખાં ખડકી દીધાં ત્યાં સુધી. અરે આપણું જોઈને - ના કદાચ આપણો સહવાસ ન ત્યજવા તેણે આપણાં જ ઘરમાં રહેવાનું શરૂ કરી દીધું. જુઓને, એનું સામાન્ય અંગ્રેજી નામ પણ 'House Sparrow' પડી ગયું. બસ એક પરિવારના સભ્યની જેમ આપણા જીવનમાં વણાઈ ગઈ - ઓતપ્રોત થઈ ગઈ. અને એ 'ચકલી' પણ અદૃશ્ય થઈ જશે?! જે માત્ર શહેર - શેરીમાં જ મળે અને વનવગડામાં તો ભાગ્યે જ.. એ 'ચકલી' પણ..?!

ખૂબ જ અનુકૂલિત પ્રજાતિનું લુપ્ત થવું સમજી શકાય પણ ચકલીએ તો કશો જાતીય ભેદભાવ રાખ્યા વિના માનવજાતની ઉત્ક્રાંતિ અને વિકાસના સાથી બનીને આપણી સાથે આત્મીયજનની જેમ સહપ્રવાસ કર્યો.. પર્યાવરણનાં સર્વે વિઘાતક પરિબળોને સાધી લીધા અને પ્રત્યેક કસોટીને પાર કરી. પણ હવે તે થાકી ગઈ કે હારી ગઈ! કદાચ તેની દિશાચૂક થઈ છે. સીમ ભણી જવાને બદલે ગામ ભણી આવી ગઈ!

અને એક વસ્તુ નિશ્ચિત છે; 'ચકલી'ની સમસ્યા ભૌગોલિક અભયારણ્યોથી દૂર નથી થવાની. જંતુનાશકો અને રાસાયણિક ખાતરોનો વધી રહેલો વ્યાપક વપરાશ, વધતી વસતી તથા વધી રહેલાં વાહનો અને પેટ્રોલિયમ પેદાશોનો ઈંધણ તરીકે ઉપયોગ, દૂરસંદેશા વ્યવહારની રાક્ષસી માયાજાળ અને વિકાસને ભૌતિક સુખસગવડ સાથે ગૂંચવતી પથભ્રષ્ટ થયેલી સ્વકેન્દ્રી માનવજાત પોતે! - આ સમસ્યાઓનો ઉકેલ ક્યાં શોધવો?

અભયારણ્યો હવે આપણી વચ્ચે ઊભાં કરવાનાં છે; સામાજિક વ્યવસ્થા અને રાજકીય પ્રશાસનમાં ઊભાં કરવાનાં છે; આપણાં જીવનમાં ઊભાં કરવાનાં છે; પ્રત્યેક બાળકના મનમાં ઊભાં કરવાનાં છે! 'હું આ મહાવિનાશક સંકટ સમયે ક્યાં છું ને કેવી રીતે ફાળો આપી શકું?' એ મનોમંથનની જરૂર છે.

'ચકલી'નું પતન એ આપણા આત્મઘાતી અભિગમની સાબિતી

છે. રેલો આપણી નીચે આવ્યો છે. ચકલીની વિદાય આપણા

અસ્તિત્વ પર મોટો પ્રશ્નાર્થ છે.

વિહંગવલોહન

લવકુમાર ખાયર
અનુ. નંદિતા મુનિ

સારસની ચિરવિદાય?

ભરતપુર ખાતે યોજાયેલી પ્રથમ આંતરરાષ્ટ્રીય કેન કાર્યશાળામાં મેં સારસના સંરક્ષણને અગ્રિમતા આપવાની માગણી કરી હતી ત્યારે સૌને એ વાત નિરર્થક લાગી હતી. કાર્યશાળામાં ભાગ લેનારા બીજા સૌ સભ્યો ખુશ હતા કારણ કે એ વર્ષે કેવલાદેવ ધાના રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનમાં સારસની પ્રજનનરત જોડીઓ વિક્રમજનક સંખ્યામાં એકત્ર થઈ હતી. પણ મને એમાં ખુશ થવા જેવું કંઈ લાગતું નહોતું. મને તો આ સમાચાર ભવિષ્યમાં સર્જનારી સમસ્યાઓની આગોતરી ચેતવણીરૂપ લાગતા હતા. સારસ જેવાં મોટાં પક્ષી મોટા સમૂહમાં સફળ પ્રજનન કરી શકે એ અશક્ય છે; કારણ કે પુષ્પ પક્ષીઓમાં જગ્યા માટે તણાવ સર્જાય જ. આ ઉપરાંત, સારસનાં બચ્ચાંને લગભગ ત્રણ માસ જેટલા સમયમાં ૬ ફૂટનું કદ થાય એટલી શારીરિક વૃદ્ધિ સાધવા માટે આવશ્યક પ્રમાણમાં ખોરાકની ઉપલબ્ધિની સમસ્યા પણ સર્જાય. આમ છતાં, આ સમૂહ એકત્રિત થવાથી ખાસ ફેર ન પડ્યો હોત - જો વીસમી સદીના મધ્યભાગ સુધી થતું હતું તેમ સારસનાં તમામ નિવાસસ્થાનોમાં તેમનું પ્રજનન સફળતાપૂર્વક સંપન્ન થયું હોત તો! દુર્ભાગ્યવશ આવું બન્યું નહીં. રક્ષિત વિસ્તારમાં આટલી મોટી સંખ્યામાં સારસ એકઠાં થવાનું કારણ બિનસંરક્ષિત વિસ્તારમાં એમને પહોંચતી મોટી ખલેલો હતી. પચાસના દાયકામાં રસ્તાની બાજુની પાણી ભરાયેલી જે ખાડીઓમાં સારસની એકાદ જોડીનો માળો તો દેખાઈ જ જતો, તે તમામ જગ્યાઓ ખેતીલાયક જમીન વધારવાની તૃષ્ણાનો ભોગ બની. પરંપરાગત રીતે ખેતરોમાં સારસયુગ્મોને જે સંરક્ષણ મળતું તે પણ બંધ થતા તેમની એ સલામત જગ્યા પણ છિનવાઈ ગઈ. સારસ અને ખેડૂત વચ્ચેનો સંબંધ હવે નકારાત્મક બની રહ્યો હતો અને પરિણામે સારસ આશરાની શોધમાં હતાં. મને લાગતું હતું કે, વધુ ને વધુ સંખ્યામાં સારસયુગ્મો ક્યાં

તો માત્ર એક જ બચ્ચું ઉછેરતાં હતાં ક્યાં તો એક પણ નહીં. વીસમી સદીના ઉત્તારાર્ધમાં પણ સારસ, માનવની નજીક આસાનીથી વિચરતાં દેખાતાં એનું એક માત્ર કારણ એ હતું કે સારસ એક દીર્ઘજીવી પક્ષી છે અને ખાસ કરીને પુષ્પ વચનાં પક્ષીઓને ઓછાં સતાવાય છે. પણ આ કારણે પક્ષીનિરીક્ષકોમાં તેમના સંદર્ભે એક નિરાંતની લાગણી જન્મી હતી. આ જ સમયે પ્રજનનશીલ સારસયુગ્મોને વિવિધ વિઘ્નો સહેવા પડતાં હતાં અને સારસની કુલ વસ્તીમાં દર વર્ષે ઉમેરાતાં યુવા પક્ષીઓની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર ઘટી રહી હતી. સારસની સંખ્યામાં અચાનક થયેલ ઘટાડાનો પહેલેથી જ ખ્યાલ હોય એવી તો કદાચ બહુ ઓછી વ્યક્તિઓ હશે. આજે પણ આ ઘટાડા વિશે પૂરતી ચિંતા સેવાઈ રહી હોય તેવું મને નથી લાગતું. શિકારી પક્ષીઓ બાબતે જે બન્યું તેનું જ પુનરાવર્તન આ કિસ્સામાં થઈ રહ્યું છે.

ગુજરાતમાં વર્ષાઋતુ દરમ્યાન કેટલાક વિસ્તારોમાં સારસ સારી એવી સંખ્યામાં પ્રજનન કરતાં હોય છે. એ ઉપરાંત, સદ્ભાગ્યે આ સુંદર પક્ષીનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ કરતા વૈજ્ઞાનિકો અને શોખીનો પણ આપણે ત્યાં છે. પણ એ દુઃખની વાત છે કે હું જાણું છું ત્યાં સુધી, ઘણી પ્રસિદ્ધિ પામેલી સારસ ગણતરીને બાદ કરતાં, વન્યજીવન વ્યવસ્થાપકો પાસે ભવિષ્યની કામગીરી માટે કોઈ રૂપરેખા કે આયોજન નથી. શક્ય તેટલી વધુ પ્રજનનરત જોડીઓને સંપૂર્ણ રક્ષણ મળે તે માટે સઘન અભિયાન શરૂ કરવાની તાતી જરૂર છે. જે સ્થાનિક ખેડૂતોની જમીન પર સારસ માળો બનાવે છે તે ખેડૂતોને પણ આ અભિયાનમાં સાંકળવા જ રહ્યા; અને જરૂર હોય તો તેમના પાકને થતા વાસ્તવિક કે સંભવિત નુકસાનના વળતરરૂપે અને આ યુગ્મોના યજમાન બનવાની કદર તરીકે એમને કંઈક વળતર પણ આપવું જોઈએ. રાજ્યમાં

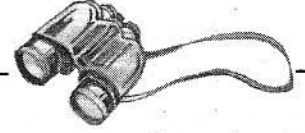
નાના ગડેરા (Bartailed Godwit)ની E-7 આવા નામાભિધાનવાળી એક માદા આજકાલ સમાચારોમાં ઝળકી રહી છે. E-7ને દક્ષી કેન્દ્રુઆરી ૨૦૦૭ના રોજ ન્યુઝીલેન્ડમાં આવેલ થેમ્સની ખાડી પરના મિરાન્ડા નામના સ્થળે સેટેલાઈટ ટ્રાન્સમિટર લગાડવામાં આવ્યું હતું. ૫૦૦ કલાકના ઉડ્ડયન અને ૨૯,૧૮૧ કિમીની મુસાફરી બાદ E-7 ૭ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૭ની સાંજે ફરી એ જ સ્થળે પહોંચી ગઈ છે. એના આ આશ્ચર્યજનક ઋતુપ્રવાસની વધુ વિગતો 'વિહંગ'ના વાચકોને આ વેબસાઈટ પરથી મળીરહેશે : <http://www.shorebirdnetwork.org/news070909migration.html>.
ચયન : નંદિતા મુનિ

ઉત્સાહી પક્ષીનિરીક્ષકોની જે મોટી સંખ્યા છે તે પણ આ પ્રવૃત્તિમાં મોટા પાયે સંકળાય તે જોવું જોઈએ. તેઓ માત્ર અમદાવાદ અને ખેડા જેવા અગત્યના જિલ્લાઓ ઉપરાંત રાજ્યની દૂરની જગ્યાઓ પર પણ નજર રાખી શકે. સારસ એક એવું પક્ષી છે કે જેને સુયોગ્ય રીતે પ્રસિદ્ધિ અને લોકપ્રિયતા વરી શકે છે. આગળ જણાવેલા કાર્યક્રમ ઉપરાંત આપણે અમેરિકાના 'ઈન્ટરનેશનલ કેન ફાઉન્ડેશન (ICF)'ની સફળતામાંથી પ્રેરણા લઈને બંધનાવસ્થામાં સારસઉછેરનો કાર્યક્રમ ઘડવો જોઈએ. એવું જોવા મળ્યું છે કે સારસના માળામાંથી એક ઈંડું લઈ લેતા આ પક્ષીઓ ખલેલ પામતાં નથી અને બીજાં ઈંડાને

સેવાનું યથાવત્ ચાલુ રાખે છે. ઈંડું મૂકાયા બાદ જલદી લઈ લેવામાં આવે તો પક્ષી ઘણી વાર ત્રીજું ઈંડું પણ મૂકે છે! માળામાંથી એક ઈંડું લઈને તેને કૃત્રિમ રીતે સેવામાં આવે તો બન્ને બચ્ચાંનો સફળતાપૂર્વક ઉછેર થવાની શક્યતા વધી જાય છે. 'કેન' પ્રજાતિનાં બચ્ચાંમાં તીવ્ર આંતરિક સ્પર્ધા જોવા મળે છે અને નાનું બચ્ચું ન જીવે તે પૂરેપૂરું શક્ય છે - સિવાય કે એ જે જળપ્લાવિત વિસ્તારમાં ઉછેરતાં હોય તે વિશાળ હોય અને નર તથા માદા દરેક બચ્ચાને બીજા બચ્ચાથી દૂર, ખોરાક મેળવવા માટે લઈ જઈ શકતા હોય. (ક્રમશઃ)

૧૪, જયંત સોસાયટી, રાજકોટ ૩૬૪૦૦૪

નિરીક્ષણ ગોંધ

કચ્છમાં આ શિયાળામાં સડ્યંડૂલ (Short-toed Lark)ની નોંધપાત્ર સંખ્યા

કચ્છમાં ૨૦૦૬માં પહેલા પુષ્કળ વરસાદને કારણે અનેક વનસ્પતિ / ઘાસ ઊગી નીકળતાં તેમના દાણા / બીજનો આહાર કરવા આવી પહોંચેલ સડ્યંડૂલનાં ધાડાં આ વરસે કચ્છમાં જોવા મળેલ. તે અંગેની માહિતી રસપ્રદ બની રહેશે.

તારીખ	સ્થળ	સંખ્યા
૩-૯-૦૬	નાંદાબેટ (કચ્છનું નાનું રણ) તા. રાપર	૧૨ ઋતુનો પ્રથમ
૨૯-૧૦-૦૬	શેરવો-વેકરીયા વચ્ચે (બત્રી, તા.ભુજ)	૧૦૦
૨૯-૧૦-૦૬	ભીરંડીયારા - સરગુ વચ્ચે (બત્રી)	૬
૧૨-૧૧-૦૬	શેરવો - છારીઢંઢ વચ્ચે (બત્રી)	૫૦
૧૩-૧૧-૦૬	બીટ્ટા-કુણાઠીયા વચ્ચે (તા. અબડાસા)	૩૦
૧૩-૧૧-૦૬	પીંગળેશ્વર- કોઠારા વચ્ચે (તા.અબડાસા)	૧૦
૧૪-૧૧-૦૬	કીરો ડુંગર, છારીઢંઢ નજીક (તા.નખત્રાણા)	૨૦
૧૭-૧૧-૦૬	ફૂલાય-છારીઢંઢ વચ્ચે	૫૦
૧૮-૧૧-૦૬	પીંગળેશ્વર-કોઠારા વચ્ચે	૫૦
૧૮-૧૧-૦૬	કાળા તળાવ (તા. અબડાસા)	૩૦
૨૬-૧૧-૦૬	માપર (તા. માંડવી)	૫૦

૨૬-૧૧-૦૬	મોટી રાયણ -દુર્ગાપુર વચ્ચે (તા. માંડવી)	૨૦
૩-૧૨-૦૬	લાલા, બુડીયા, સુથરી (તા.અબડાસા)	૮૦
૧૦-૧૨-૦૬	વાંકુ (તા.અબડાસા)	૧૦૦
૨૩-૧૨-૦૬	હોડકા ઠઠ, શેરવો (બત્રી)	૮૦
૨૪-૧૨-૦૬	બીટ્ટાથી કુણાઠીયા, કાળા તળાવ, સુતપ્રો, વિધાબેર, લાલા રાણપર રખાલ, લાલા - જખૌ વચ્ચે તથા બુડીયા તા.અબડાસા (અબડાસાનો ઘાસિયો પ્રદેશ)	૧૦૨૦
૩૦-૧૨-૦૬	બાંબડાઈ, તા. માંડવી	૫૦
૩૦-૧૨-૦૬	સાંધાણ, સુથરી, પરજાઉ, વિધાબેર, લાલા અને લાલા ઘોરાડ અભયારણ્ય (તા.અબડાસા)	૧૭૨
૧૩-૧-૦૭	પોલાડીયા, તા. માંડવી	૧૦૦
૨૭-૧-૦૭	સઈ, તા. રાપર	૬૦
૨૭-૧-૦૭	ફતેહગઢ થી શિવગઢ, તા.રાપર	૫૦
૨૭-૧-૦૭	બાલાસર, તા. રાપર	૧૫૦
૨૮-૧-૦૭	રવેચી, તા. રાપર	૫૦
૩૧-૧-૦૭	ભાનાડાં, કાળા તળાવ, કુણાઠીયા (તા.અબડાસા)	૩૫૦
૧-૨-૦૭	કુણાઠીયા, ભીટીયારી, રાણપર રખાલ, નલિયા, જસાપર, લાલા (નલિયાનો ઘાસિયો પ્રદેશ)	૧૨૫૦

૫-૨-૦૭	પોલાડીયા, તા. માંડવી	૩૦	૧૭-૧૧-૦૬	ભગાડીયા ઠઠ (બત્રી)	૫૦
૫-૨-૦૭	ગંગાનાળ, માંડવી	૧૦૦	૧૨-૧૧-૦૬	હોડકા ઠઠ (બત્રી)	૩૦૦
૧૮-૨-૦૭	ફૂલાય, છારી, હોડકા, છછલો સેરવો (બત્રી)	૮૦	૧૮-૨-૦૭	"	૮૦
૨૧-૨-૦૭	વાઘોટ-રામવાડા વચ્ચે (તા.અબડાસા)	૨૦૦	૧૩-૧૧-૦૬	લોરીયા - ભીરંડીયારા વચ્ચે (બત્રી)	૧૦
૨૧-૧-૦૭	લાલા-વાકુ વચ્ચે (તા.અબડાસા)	૨૦	૧૮-૧૧-૦૬	બીટ્ટા, ઘુફી, કુણાકીયા, કાળા તળાવ, ભાનાડા (તા. અબડાસા)	૬
૨૧-૨-૦૭	સુખપર- ચરોપડી વચ્ચે "	૨૦	૩૧-૧-૦૭	"	૮
૧૧-૩-૦૭	સાંધાણ - સુથરી વચ્ચે "	૫૦	૧૩-૧૧-૦૬	પીંગળેશ્વર, કોઠારા, વાંકુ, લાલા બુડીયા, રાણપર રખાલ (તા. અબડાસા)	૨૦૩
૧૧-૩-૦૭	લાલા (તા.અબડાસા)	૨૦	૩-૧૨-૦૬	"	૧૦
	ઋતુના છેલ્લા		૧૦-૧૨-૦૬	"	૨૧૦
			૩૦-૧૨-૦૬	"	૬
			૧-૨-૦૭	"	૩૮
			૨૬-૧૧-૦૬	કાઠડા, લાયજા, ગોધરા, માંડવી મોટી ખાખર (તા. માંડવી)	૨૧૧
			૧૩-૧-૦૭	વિજયસાગર ડેમ (તા. માંડવી)	૧૦૦
			૨૭-૧-૦૭	દુધઈ, સામખીયાળી (તા. ભચાઉ)	૩૫
			૨૭-૧-૦૭	ફતેહગઢ, શિવગઢ, વ્રજવાણી બાલાસર, રવ (તા.રાપર)	૪૦૫
				(કચ્છના મોટા રણની કાંઠીનાં ગામો)	
			૨૮-૧-૦૭	"	૪૨
			૨૮-૧-૦૭	લોધાણી, અમરાપર, બાંમડકાં, ધોળાવીરા (ખડીર, તા.ભચાઉ)	૨૮
			૨૭-૧-૦૭	પાસાસર તળાવ (તા. રાપર)	૨૨
			૨૧-૨-૦૭	મોટીબેર ડેમ (તા.અબડાસા)	૧૭૦
			૨૧-૧-૦૭	રામપર, વાઘોટ, રામવાડા (તા. અબડાસા)	૨૨૩

કચ્છમાં આ વરસે કુંજની સારી જમાવટ

આ વરસે સમગ્ર કચ્છમાં સારો વરસાદ પડવાથી શિયાળુ પ્રવાસી કુંજ (Common Crane)ની સંખ્યા સારી જોવામાં આવેલ છે. આ અંગેની માહિતી પક્ષીપ્રેમીઓને ગમશે.

તારીખ	સ્થળ	સંખ્યા
૨૮-૧૦-૦૬	નેરી - કુંજેવાડી ઠઠ વચ્ચે (બત્રી)	૬
૨૮-૧૦-૦૬	ખીરજોગ ઢંઢ (બત્રી)	૨૫
૨૮-૧૦-૦૬	સેરવો ઢંઢ (બત્રી)	૩૩૦
૧૨-૧૧-૦૬	"	૨૦
૧૭-૧૧-૦૬	"	૧૦
૧૮-૨-૦૭	" (સાંજના સમયે)	૮૦૦૦
૧૨-૧૧-૦૬	છારીઢંઢ, કીરો ડુંગર, ફૂલાય (તા. નખત્રાણા)	૨૦
૧૪-૧૧-૦૬	"	૪૦૦
૧૬-૧૧-૦૬	"	૭૦
૧૭-૧૧-૦૬	"	૩૫
૧૮-૧૧-૦૬	"	૮૦
૨૧-૧૧-૦૬	"	૬૦
૩૧-૧૨-૦૬	"	૨૫
૩-૧-૦૭	"	૧૦૦
૪-૧-૦૭	"	૫
૧૪-૨-૦૭	"	૫૦
૧૮-૨-૦૭	" (સાંજના સમયે)	૩૪૦૦
૧૦-૩-૦૭	"	૩૦૦
૨૮-૧૦-૦૬	વેકરીયા ઢંઢ (બત્રી)	૫૦
૧૪-૧૧-૦૬	"	૭૦
૧૪-૧૧-૦૬	ભગાડીયા ઠઠ (બત્રી)	૧૦૦

અમુક શિયાળુ યાયાવર પક્ષીઓનાં ઘણાં વરસો બાદ દર્શન

મારા ઓગસ્ટ, ૦૬થી માર્ચ, ૦૭ દરમ્યાનના કચ્છમાં પક્ષીનિરીક્ષણ વખતે અમુક શિયાળુ યાયાવર પક્ષીઓ ઘણાં વરસ બાદ જોવાં મળેલાં છે, તે સારા વરસાદનું પરિણામ હોવું જોઈએ. આ અંગેની માહિતી પક્ષીનિરીક્ષકોને ગમશે.

અનુ- સ્થળ તારીખ (સંખ્યા ક્રમ સહિત) છેલ્લે જોયેલ તેની વિગત

૧. સફેદ ઢોંક (White Stork)

હોડકા ઠઠ (બત્રી): તા. ૨૬-૨-૦૦ના રોજ
૨૩-૧૨-૦૬ (૩) છારીઢંઢ ખાતે ૧ પક્ષી
છારીઢંઢ : ૨૩-૧૨-૦૬ (૩) જોયેલ. આમ ૬ વર્ષ
૩૧-૧૨-૦૬ (૧) બાદ આ પક્ષી કચ્છમાં
૪-૧-૦૭ (૧) જોવા મળેલ.
૧૦-૩-૦૭ (૨)
લોરીયા - ભીરંડીયારા વચ્ચે :
૩૧-૧૨-૦૬ (૭)
નિગાળ તળાવ (તા. અંજાર)
૨૧-૧-૦૭ (૬)
સેરવો ઢંઢ (બત્રી)
૧૯-૨-૦૭ (૨૯)

૨. કાળો ઢોંક (Black Stork)

મોટી બેર ડેમ (તા. અબડાસા) સેરવો ઢંઢ ખાતે તા. ૨૨-
૨૧-૨-૦૭ (૧) ૨-૯૮ના રોજ ૨ પક્ષીઓ
જોયેલ. ૯ વરસ બાદ
કચ્છમાં આ પક્ષી
જોવા મળેલ.

૩. મોટો સડૂ ચંડુલ (Bimaculated Lark)

ફતેહગઢ બીડ (તા. રાપર) છારી ઢંઢ તા. ૧૩-૧૨-૯૩
૨૭-૧-૦૭ (૬) (૩). આમ ૧૪
ભાનાડા ઘાસીયો પ્રદેશ, વર્ષ બાદ કચ્છમાં આ
તા. અબડાસા ૩૧-૧-૦૭ (૫) પક્ષી જોવા મળેલ.
કુણાઠીયા (તા. અબડાસા)
૧-૨-૦૭ (૨૦)

૪. લાલપૂંજ પિટ્ટો (Redtailed Chat)

પાંખીભીટ ફૂલાય કાળો ડુંગર તા. ૯-૧૦-
૧૪-૨-૦૭ (૨) ૮૮ (૨). આમ ૧૮
૧૯-૨-૦૭ (૨) વરસ બાદ આ પક્ષી
૧૦-૩-૦૭ (૧) કચ્છમાં જોવા મળેલ.

૫. રવાઈડો (Short-eared Owl)

ફતેહગઢ બીડ (તા. રાપર) ઘોરડો (બત્રી) તા. ૪-
૨૭-૧-૦૭ (૨) ૧૧-૮૨ (૧). આમ
સેરવો હોડકા વચ્ચે (બત્રી) ૧૪ વરસ બાદ આ પક્ષી
૧૮-૨-૦૭ (૬) કચ્છમાં જોવા મળેલ.

૬. મોટો કાળો ઝુમ્મસ (Greater Spotted Eagle)

નિગાળ તળાવ (તા. અંજાર) ટાપર ડેમ તા. ૨૬-૧-
૨૧-૧-૦૭ (૧) ૯૪ (૨૧). આમ ૧૩
બાંભડકા ડેમ (ખડીર) વરસ બાદ આ પક્ષી
૨૮-૧-૦૭ (૧) કચ્છમાં જોવા મળેલ.

છારી ઢંઢ ૧૮-૨-૦૭ (૧)
સેરવો ઢંઢ ૧૮-૨-૦૭ (૧)
હોડકા ઠઠ ૧૮-૨-૦૭ (૧)

૭. નાની દરિયાઈ વાબગલી (Lesser Crested Tern)

ભદ્રેશ્વર દરિયાકિનારો જખૌનો દરિયાકિનારો
૫-૨-૦૭ (૨૦) તા. ૧૭-૨-૦૨ (૧૫).
આમ ૫ વરસ બાદ આ
પક્ષી કચ્છમાં જોવા મળેલ.

૮. ટિલોર (Houbara)

ભગાડીયો - સેરવો વચ્ચે (બત્રી) ઠાઠડા - લાયજા વચ્ચે
૧૪-૧૧-૦૬ (૩) તા. ૧૪-૧-૯૦ (૩).
રાણાપર રખાલ (તા. અબડાસા) ૧૬ વરસ બાદ આ પક્ષી
૨૪-૧૨-૦૬ (૬) કચ્છમાં જોવા મળેલ.

શાંતિલાલ એન. વરુ

જૂના વાસ, મંદિરવાળો ખાંચો, માધાપર, ભુજ ૩૭૦૦૨૦

સફેદ કાંકણસારનું ટોળું

તા. ૧૪-૩-૦૭ના રોજ સવારે દ્વારિકાથી ૮-૧૫
વાગ્યે ઊપડતી ખાનગી બસમાં કોસ્ટલ હાઈવે પરથી
સોમનાથ જતા હર્ષિદા માતા પાસે ૧૧ વાગ્યે એક
ખેતરમાં, સફેદ કાંકણસાર (Oriental White Ibis)નું
એક ટોળું જોયું. ચાલુ બસે ગણતરી તો ન થઈ શકે, પરંતુ
કાંકણસારની સંખ્યા ખાસ્સી હતી. વિચાર આવ્યો કે તે શું
ટોળામાં રહે? ત્યારે યાદ આવ્યું કે આશરે ચારેક વરસ
પહેલા નર્મદા નદીએ ફરવા જતા ત્યારે ચૈત્ર માસમાં,
સુદ/વદ છઠ, સાતમ કે આઠમના દિવસે નદીમાં પાણી
ઓછું રહેતું. આવે વખતે એક વાર સાંજે ચારેક વાગ્યે ભગવી
સુરખાબને (Brahminy Shelduck) કલ્પી ન શકાય એટલી
મોટી સંખ્યામાં જોઈ હતી. બહુ જ ડરપોક. સહેજ પજા
હિલચાલ થતા ઊડી જાય. જો કે ત્યાર બાદ નદીએ ફરવા
જવાનું શક્ય બન્યું નથી.

એ. કે. દેસાઈ

૧૨, દક્ષી સ્ટ્રીટ, જીએનએફસી ટાઉનશીપ, ભરૂચ ૩૯૨૦૧૫

વરસાદી વાતાવરણમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

વરસાદી વાતાવરણ જામી રહ્યું છે, ત્યારે કરેલા
પક્ષીનિરીક્ષણની નોંધ મોકલું છું.

તા. ૨૦-૬-૦૭ના રોજ ભોંયચકલી (Ashy-
crowned Sparrow Lark) - ૨, કાબરી રામચકલી
(Pied Tit) - ૨, નાનો રાજાલાલ (Small Minivet) -
૭, ચાતક (Pied Crested Cuckoo) - ૧, કાબરો
લક્કડખોદ (Yellow-fronted Pied Woodpecker) -

૩ - આ તમામ પક્ષીઓ કોટડીથી ભીમનાથની વચ્ચે આવેલી રખાલમાં જોવા મળેલ.

દીપક વી. ગોસ્વામી

મુ. પો. કોટડી (મહા.), તા. માંડવી-કચ્છ

વૈયાંની મોટી સંખ્યા

શનિવાર, ૩૧ માર્ચની સાંજે આણંદથી ડો. રાંકનો ફોન આવ્યો, “૧ એપ્રિલની સાંજે ૪-૦૦ વાગે, વડોદરા જવાનું છે. ગોત્રી પાસેના કોઈ વિસ્તારમાં મોટા વૃક્ષો ઉપર છેલ્લા બે દિવસથી વૈયાં (Rosy Starling)નો ખૂબ જ મોટો સમૂહ રાત્રિરોકાણ (roosting) માટે હોય છે. ૧ એપ્રિલના રવિવાર હોવાથી તે પહેલેથી જ આરક્ષિત હતો. એક સાથે દોઢથી બે લાખ વૈયાં નહીં જોઈ શકવાનો અફસોસ વ્યક્ત કરી ડો. રાંકને ફરી કોઈ વાર કહી, અટકવું પડ્યું.

કોઈ પણ એક જ જાતિનાં પક્ષીનો આટલો મોટો સમૂહ જોવાનું ચૂકી જવાનો અફસોસ લાંબો વખત ન ટક્યો. રોજ સવારે રેડિઓ ઉપર ‘પ્રકૃતિ’ કાર્યક્રમ સાંભળવાની ટેવ હોવાથી તેની આગળ પાછળના કાર્યક્રમ પણ સાંભળવા મળે જ. ૧૩ એપ્રિલની સવારે ખેડા જિલ્લાનો પત્ર હેમલતાબેને રજૂ કર્યો. તેમાં સાંભળ્યું કે ‘નડિયાદ પાસેના પીપળાતા ગામે અઢીથી ત્રણ લાખ વૈયાં રોજ જોવા મળે છે.’ તરત જ પીપળાતા રહેતા મારા મિત્ર ડો. અનિલ પટેલને ફોન કર્યો. તો તેમણે કહ્યું, “હા, મારા બંગલાની સામેનાં વૃક્ષો ઉપર રોજ ‘ઢગલે ઢગલા’ પંખીઓ હોય છે. તરત જ કાર્યક્રમ નક્કી કરી રવિવાર, ૧૫ એપ્રિલ સાંજે સહપરિવાર પીપળાતા પહોંચ્યા. ત્યાં પહોંચતા જ પક્ષી/પ્રકૃતિપ્રેમી અમે (હું, ગાયત્રી, હિમાદ્રી, પ્રયાગ) આ અદ્ભૂત અલૌકિક દૃશ્ય જોઈને રોમાંચિત થઈ ઊઠ્યા. એક સાથે બેથી અઢી લાખ (કદાચ તેથી પણ વધારે) વૈયાંનાં અવાજથી વાતાવરણ ખૂબ જ જીવંત બની ગયું હતું. આહ! અને વાહ! આ બે જ શબ્દો મમળાવતા રાત્રે નડિયાદ પાછા ફર્યા.

ડો. તરૂણ જોષી, ડો ગાયત્રી જોષી, હિમાદ્રી, પ્રયાગ

‘નૂતન’ ડી/૧, નિત્યાનંદનગર, ટેલીફોન ભવન સામે,

પીજ રોડ, નડિયાદ.

નરારાની મુલાકાત

તા. ૧૩-૦૪-૦૭ના રોજ જામનગરના શ્રી કુણાલ જોશીએ જામનગર જિલ્લામાં નરારા વિસ્તારની મુલાકાત કરાવી. મુલાકાત દરમ્યાન નિહાળેલા વિવિધ પંખીઓની નોંધ આ પ્રમાણે છે :

નાની ખલિલી (Whimbrel), મત્સ્યભોજ (Osprey), ભૂલામણી ઢોંગીલી (Kentish Plover), મોટી ઢોંગીલી (Greater Sand Plover), નાનો કાજિયો (Little Cormorant), દરિયાઈ બગલો (Reef Heron), કબૂત બગલો (Grey Heron), મોટો ધોમડો (Pallas's Gull), પીળાપગ ધોમડો (Yellowlegged Gull), કાળીપીઠ ધોમડો (Heuglin's Gull), મોટી વાબગલી (Caspian Tern), નાની દરિયાઈ વાબગલી (Lesser Crested Tern), ધોળી વાબગલી (Gull-billed Tern), ખલિલી (Eurasian Curlew), નાની ઢોંગીલી (Lesser Sand Plover), કાળાપગ કીચડિયો (Little Stint), રાતાપગ (Common Redshank), અબલખ (Eurasian Oystercatcher), નાની તુતવારી (Common Sandpiper). (પક્ષીઓની આશરે સંખ્યા જરૂરી. - સં.)

કે.ડી.નિમાવત

બ્લોક નં. ડી/૪૧, સેન્ટ્રલ ગવ. ક્વાર્ટર્સ, નારણપુરા, અમદાવાદ ૧૩

બી.સી.એસ.જી., દાહોદ ચેપ્ટરનો કાર્યક્રમ

રવિવાર, તા.૩-૧૨-૦૬ : દાહોદથી ૩૦ કિમી દૂર આવેલ માછણ જળાશય મુકામે પ્રકૃતિ મિત્ર મંડળ, દાહોદના ૩૨ સભ્યો, BCSG દાહોદ ચેપ્ટર અંતર્ગત પક્ષીનિરીક્ષણ માટે ગયા હતા. સવારના ૭-૧૫ કલાકે સ્થળ ઉપર પહોંચી ત્યાં નીચે મુજબનાં પક્ષીઓ જોયાં.

ચોટીલી કારચિયા (Tufted Pochard) - ૨, લુહાર (Gadwall) - ૧૦૦+, ભગવી સુરખાબ (Brahminy Shelduck) - ૧૩૦+, ગયણો (Northern Shoveler) - ૫૦, ચેતવા (Garganey) - ૭૨, સીંગપર (Northern Pintail) - ૬૬, નાની ડૂબકી (Little Grebe) - ૮, નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis) - ૨૧, ગિરજા (Cotton Teal) - ૬૦+, રાખોડી કારચિયા (Common Pochard) - ૧૮, નાનો ધોળો બગલો (Little Egret) - ૨૦+, મોટો ધોળો બગલો (Large Egret) - ૨, ફાટીયાંચ ઢોંક (Openbill Stork) - ૧૧, નાનો કાજિયો (Little Cormorant) - ૧૦૦+, વચેટ કાજિયો (Indian Shag) - ૧૮, ભગતડું (Common Coot) - ૫૦૦+, ગજપાઉં (Black-winged Stilt) - ૨૬, પાનપટ્ટાઈ (Marsh Harrier) - ૫, મોટું તેજપર (Collared Pratincole) - ૨૦૦+, કાળાપગ કીચડિયો (Little Stint) - ૫૦+, ટીલિયો (Ruff) - ૩૦૦+, ધોળી

વાબગલી (Gull-billed Tern) - ૧૦, કાબરો કલકલિયો (Lesser Pied Kingfisher) - ૪, નાનો કલકલિયો (Small Blue Kingfisher) - ૩, ટીલિયાળી બતક (Spotbilled Duck) - ૭, કલકલિયો (White-breasted Kingfisher) - ૩, કેચીપૂંછ વાબગલી (River Tern) - ૯, નાની તુતવારી (Common Sandpiper) - ૧૦, ભૂલામણી ઢોંગીલી (Kentish Plover) - ૩, કાંઠલાવાળી નાની ઢોંગીલી (Little Ringed Plover) - ૫૦+, પીળકિયો (Yellow Wagtail) - ૨૦+, પીતશિર પીળકિયો (Citrine Wagtail) - ૧૫+.

આ જળાશય ખૂબ જ વિશાળ છે અને વધુમાં સારા ચોમાસાને લઈને પાણી પણ ખાસું છે. ઘણા વિસ્તારોમાં જઈ ન શકાયું, એટલે બધી બાજુથી સર્વેક્ષણ નથી થઈ શક્યું, પણ લગભગ ત્રણ બાજુએથી પક્ષીઓ જોયાં - નોંધ્યાં છે. ખામલો, રણિસાર, ટાંડી અને નાનસલાઈ વિસ્તારમાંથી આટલાં પક્ષીઓ જોઈ શકાયાં છે. સવારના ૧૧-૩૦ કલાક સુધી પક્ષીઓ જોયાં. દર વર્ષ કરતાં પક્ષીઓની સંખ્યા ઓછી દેખાઈ છે, પણ વિવિધતા વધુ જોવા મળી છે.

પ્રકૃતિ મિત્રમંડળ

૨૪, વૃન્દાવન સોસાયટી, માર્કેટ રોડ, દાહોદ ૩૮૯૧૫૧

જાસોરમાં રાજહંસ

તા. ૧૯-૩-૨૦૦૭ના રોજ જાસોર 'કેમ્પસાઈટ' આગળ આવેલા તળાવમાં બપોરે ૩-૧૭ વાગ્યે એક રાજહંસ (Bar-headed Goose) જોયો. (જાસોર અભયારણ્ય બનાસકાંઠા જિલ્લામાં, પાલનપુર નજીક આવેલું છે. - સં.)

દીવા મુનિ

બ્લોક નં. ૩/૧, સેક્ટર ૪-એ, ગાંધીનગર ૩૮૨૦૦૪

બી.સી.એસ.જી. રાજકોટ ચેપ્ટર - પક્ષીનિરીક્ષણ કાર્યક્રમ

તા. ૧૧-૨-૦૭ના રોજ બી.સી.એસ.જી. રાજકોટ ચેપ્ટર દ્વારા ઈશ્વરિયા તળાવ ખાતે પક્ષીનિરીક્ષણ કાર્યક્રમ યોજાયેલો. ૧૫ જેટલા પક્ષી-પ્રેમી મિત્રોને વિવિધ યાયાવર તેમજ સ્થાનિક પક્ષીઓનો ટેલીસ્કોપથી પરિચય કરાવાયેલો, તેમાં ગયણો (Northern Shoveller), પિયાસણ (Eurasian Wigeon), સીંગપર (Northern Pintail), લુહાર (Gadwall) તેમજ મોટી સંખ્યામાં ભગતડાં (Common Coot) વગેરે જોયા હતાં. નજીકમાં જ એક બેટ પર ૭૦ જેટલાં ગુલાબી પેણ (Great White

Pelican) અને ૬ રૂપેરી પેણ (Dalmatian Pelican) જોઈને બાળકો ખૂબ આનંદિત થઈ ગયાં! એક વૃક્ષ પર બેઠેલ લરજી (Common Kestrel) ખૂબ નજીક જવા છતાં ઊડી નહીં, કદાચ અપુષ્પ હોઈ શકે.

પાનપટ્ટાઈ (Marsh Harrier) દ્વારા બગલાનો શિકાર

તા. ૧૧-૨-૦૭ના BCSGના રાજકોટ ચેપ્ટરના પક્ષીનિરીક્ષણના કાર્યક્રમ દરમિયાન એક રસપ્રદ ઘટના જોઈ. એક પાનપટ્ટાઈએ નાના બગલા (Little Egret) પર બે વખત હુમલો કર્યો. પછી તેને પંજામાં દબાવી પાણીમાં ડૂબાડી તેની પર ૧૦ મિનિટ બેસી રહી. જ્યારે તેને ખ્યાલ આવ્યો કે બગલો મરી ગયો છે, ત્યારે આરામથી નજીકના એક ઝાડ પર બેસી પાંખોમાંથી પાણી ઉડાડી સાફ કરવા લાગી. પેલો મરેલો બગલો તરતો તરતો કિનારા તરફ જવા માંડ્યો. ૧૦ મિનિટ બાદ તેને પંજાથી ઉપાડવા પ્રયત્ન કર્યો પણ નિષ્ફળ ગઈ અને ફરી ઝાડ પર બેસી ગઈ. થોડી વારે બગલાને પંજામાં ઉપાડી માંડમાંડ કિનારે પહોંચી બેસી ગઈ. ફરી ઉપાડી થોડી ઊંચી જગ્યાએ બેસી 'લંચ' લેવાનું શરૂ કર્યું.

શિયાળુ પક્ષીગણતરી

જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૦૭માં રાજકોટ આસપાસના ઈશ્વરિયા, આજી-૨, લાલપરી, રાંદરડા તથા ન્યારી-૧ ઝેમમાં પક્ષીગણતરી કરાયેલ હતી. આ પક્ષીગણતરીમાં મુખ્ય યાયાવરી બતકોમાં ગયણો (Northern Shoveller), પિયાસણ (Eurasian Wigeon), સીંગપર (Northern Pintail), લુહાર (Gadwall), ચોટીલી કારચિયા (Tufted Pochard), ધોળીઆંખ કારચિયા (Ferruginous Pochard), રાખોડી કારચિયા (Common Pochard), ચેતવા (Garganey), ભગવી સુરખાબ (Brahminy Shelduck) તેમજ સ્થાનિક બતકોમાં નકટા (Comb Duck), ગિરજા (Cotton Teal), નાની સિસોટી બતક (Lesser Whistling Teal) જોવા મળેલ હતી. સૌથી મોટી સંખ્યા ગયણાની આજી-૨ ખાતે ૧૧૦૦ની હતી અને ત્યાર બાદ ભગતડાં (Coot) ૧૦૦૦ની સંખ્યામાં આજી-૨ તથા રાંદરડામાં હતાં. કીચડિયા (waders)માં ટીલિયા (Ruff) અને કાળીપૂંછ ગડેરા (Blacktailed Godwit)ની સંખ્યા નોંધપાત્ર હતી. દરિયાકાંઠે જોવા મળતો મોટો ધોમડો (Pallas's Gull) આજી-૨ ખાતે નોંધાયો હતો. આ ગણતરીમાં મારી સાથે

શ્રી રાજદીપ ઝાલા તથા શ્રી રવિ આરદેશણા હતા.

મત્સ્યભોજ (Osprey)

આ શિયાળામાં મને થયું કે મત્સ્યભોજ શું જોવા નહીં મળે? પરંતુ છેલ્લે છેલ્લે તેણે દર્શન દઈ દીધાં. તા. ૨૪-૨-૦૭ના રોજ ઈશ્વરિયા તળાવમાં જોયો અને તા. ૧૧-૩-૦૭ના રોજ રાંદરડા તળાવમાં સુંદર પુષ્પ વેશભૂષામાં સાંઠીકડે બેસી આરામ કરતો દૂરબીનથી નિરાંતે જોયો. તા. ૨૬-૬-૦૭ના રોજ શ્રી ઈંદ્રભાઈ ગઢવી અને શ્રી કમલ

બદને રાજકોટનું રત્ન રાંદરડા દેખાડવા માટે લઈ ગયેલ ત્યારે પણ ઈંદ્રભાઈએ આ શિયાળુ મુલાકાતીને સાંઠીકડે બેઠેલો શોધી કાઢેલો. કદાચ ગમી જવાથી રોકાઈ ગયો હશે!

સારસ (Sarus Crane)

આ વર્ષે પણ સારસે વાયદો પાળ્યો છે. તા. ૮-૪-૦૭ના મચ્છુ-૨ બંધ હેકળની નદીમાં ભાગવ સાથે કરેલ 'ટ્રેકિંગ' બાદ પાછા ફરતા, ૪ કિમી દૂર પાણી પીવા ઊતરેલાં

મોટીયાંચ પાન-કરકરિયા (Large-billed Reed Warbler)ની પુનઃ ખોજ

ભારતનું જે પક્ષી છેલ્લે ૧૪૦ વર્ષો પહેલા જીવતું જોવા મળેલ તેને એક બ્રિટિશ વૈજ્ઞાનિકે થાઈલેન્ડ ખાતે ખોળી કાઢ્યું છે.

મોટીયાંચ પાન-કરકરિયો એ એક નાનું, સામાન્ય, બદામી રંગનું, બહુ ઓછું જાણીતું પક્ષી છે. સામાન્ય દેખાવ ધરાવતા આ નાનકડા પક્ષીની પુનઃખોજના સમાચારથી દુનિયાભરના પક્ષીશાસ્ત્રીઓમાં ઉત્તેજના ફેલાઈ છે.

થાઈલેન્ડની રાજધાનીથી દક્ષિણ-પશ્ચિમે આવેલ એક પ્રદૂષિત પાણીના ટ્રીટમેન્ટ પ્લાન્ટ પર પક્ષીઓને કડી પહેરાવવાનું કામ (ringing) કરતા કરતા મહીડોલ યુનિવર્સિટી, બેંગકોકના જીવવિજ્ઞાનના પ્રાધ્યાપક ફિલિપ રાઉન્ડ દ્વારા અચાનક આ ખોજ થઈ. તે કહે છે : “પાન કરકરિયા (Reed Warblers) સામાન્યતઃ અનાકર્ષક અને એક્સરખા દેખાય છે. પરંતુ તે દિવસે સવારે પકડાયેલાં પક્ષીઓ પૈકી એક મને કંઈક અસાધારણ જણાયું. તે લાંબી યાંચ અને ટૂંકી પાંખો ધરાવતું હતું. મારા હાથમાં મોટીયાંચ પાન-કરકરિયો હતો! હું એટલો દિગ્મૂઢ થઈ ગયો જાણે કે મેં મારા હાથમાં જીવંત ડોડો પક્ષી પકડ્યું ન હોય!”

છ ઈંચ લંબાઈ અને ૦.૩ ઓંસનું વજનનું આ નર પક્ષી એકાદ વર્ષનું હોય તેમ જણાતું હતું. અડધા ઈંચની યાંચ ધરાવતા પક્ષી માટે “મોટીયાંચ” શબ્દપ્રયોગ સાપેક્ષ છે. પ્રો. રાઉન્ડે ડી.એન.એ. પરીક્ષણ માટે બે પીંછા કાઢી તેને મોટીયાંચ પાન-કરકરિયાના હયાત એક માત્ર નમૂના જે ૧૮૬૭માં વાયવ્ય ભારતની સતલજ નદીના મેદાનમાંથી મેળવાયેલા - તેની સાથે સરખાવી ઓળખ સાબિત કરી. પ્રો. રાઉન્ડ, જે થાઈ વિસ્તારનાં પક્ષીઓના અગ્રિમ નિષ્ણાત ગણાય છે, તે કહે છે, “હું ખરેખર ઉત્તેજિત હતો. મને આ પક્ષીના અસ્તિત્વની વાચન અને જૂના સંદર્ભોથી જાણ હતી, પરંતુ મેં ક્યારેય કલમું ન હતું કે તે અહીં મળી જશે! તે વિલુપ્ત મનાતું હતું. પરંતુ હવે તેનું અસ્તિત્વ સાબિત થઈ ચૂક્યું છે.”

પ્રો. રાઉન્ડની માર્ચ માસની ખોજ પછી કેટલાક મહિને બીજું પક્ષી ટ્રિંગ, હર્ટ્ઝ (યુ.કે.)માં મળી આવ્યું, જો કે મરેલું. તેને એક નવાસવા પક્ષી-વૈજ્ઞાનિકે શહેરના નેચરલ હિસ્ટરી મ્યુઝિયમના નાના પાન-કરકરિયા (Blyth's Reed Warbler)ના નમૂના ભરેલા એક ખાનામાંથી શોધી કાઢ્યું. આ પક્ષી ઈ.સ. ૧૮૬૮માં ભારતના વર્તમાન ઉત્તરપ્રદેશ રાજ્યમાંથી મેળવાયું હતું.

‘બર્ડલાઈફ ઈન્ટરનેશનલ કન્ઝર્વેશન ગ્રુપ’ના સ્ટુઅર્ટ બુચાર્ટ જણાવે છે: “૧૩૯ વર્ષો પછી એક મોટીયાંચ પાન-કરકરિયાનું મળી આવવું એ એક નોંધપાત્ર બીના છે. એ પછી તરત જ એનો બીજો નમૂનો પક્ષીશાસ્ત્રીઓની નજર તળે અનેક વાર પસાર થયેલ નમૂનાઓમાંથી મળી આવ્યો એ પણ ઓછું આશ્ચર્યજનક નથી. આ રહસ્યમય પક્ષી બાબતે નહિવત્ માહિતી ઉપલબ્ધ છે.”

આ જાતિ ‘બર્ડ કન્ઝર્વેશન યુનિયને’ બહાર પાડેલ ભયગ્રસ્ત વન્યજીવોના ‘રેડ ડેટા લિસ્ટ’માં ‘અપૂરતી માહિતી’ (data deficient) તરીકે વર્ગીકૃત છે. આ વર્ગીકરણનો અર્થ એ છે કે તે જાતિ વિલુપ્ત હોય, તેનું અસ્તિત્વ હોય પણ ખરું, કે તે ખૂબ જ ઓછી વ્યાપક હોય; પરંતુ તે બાબતે માહિતી ન હોય.

આ નવું એકાકી પક્ષી શોધાયાથી એ સાબિત થયું છે કે તેનું પ્રજનન થઈ રહ્યું છે. આ પરથી કહી શકાય કે તેની ક્યાંક, કેટલીક વસ્તી છે.

સ્ત્રોત : www.birdlife.org (અનુ. શ્રી અશોક મશરૂ)

૧૧ સારસ પક્ષી દેખાઈ ગયાં.

અશોક મશરૂ

એ/૭, આલાપ હેરીટેજ. સત્યસાઈ હોસ્પિટલ પાસે, કાલાવાડ રોડ,
રાજકોટ ૩૬૦૦૦૧

અમદાવાદમાં પર્યંગી શક્કરખોરાનો માળો

ઘણા સમય પહેલા 'વિહંગ'માં અમદાવાદમાં પર્યંગી શક્કરખોરા (Purplerumped Sunbird)ની હાજરી સામાન્ય બની રહી છે તેમ મેં લખેલું.

૧૦મી ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૭ના રોજ બપોરે હું મારા ઘરમાં પહેલા માળે બેઠો હતો. ઘરનો 'ઝેર બેલ' વાગતા હું બહાર બાલ્કનીમાં નીકળ્યો અને એક પક્ષીને મેં મારી સામે પીળી કરેણ પર મારાથી પાંચેક ફૂટ નીચે બેઠેલું જોયું. સમય બપોરના સવા વાગ્યાનો હતો. સૂર્યના તાપમાં પક્ષીના શરીરના ઉપરના ભાગે ચળકતો 'મરુન' રંગ, માથા પરનો ચળકતો લીલો રંગ, ગળાનો જાંબુડીયો રંગ, છાતીનો પીળો ભાગ તથા શરીરની નાચેનો સફેદ ભાગ પણ હું જોઈ શકતો હતો. ચળકતી ધાતુ જેવા 'મરુન', લીલો અને જાંબલી રંગો જોઈને હું રોમાંચિત થઈ ગયો અને પક્ષીની સુંદરતા મેં મન ભરીને માણી. 'સનબર્ડ' નામ કેમ પડ્યું હશે તે પણ તરત જ સમજાઈ ગયું!

આ દિવસે મેં નર પક્ષીને ત્રણ વખત જુદા જુદા સ્થળે ૧-૦૦ વાગ્યાથી ૪-૦૦ વાગ્યા સુધીમાં, બપોરના સમયે અનુકૂળ સૂર્યપ્રકાશમાં જોયું. પરંતુ જેના પરથી તેનું નામ પડ્યું છે તે ઢીંઢું (rump), હું વ્યવસ્થિત રીતે જોઈ શક્યો નહીં. ૧૧ માર્ચના રોજ સવારે સાડાઆઠ વાગ્યે કરેણ પર જોયો ત્યારે તે છાંયડામાં હતો તેથી તેની સુંદરતા, જે તડકામાં દેખાતી હતી તેવી ન હતી.

૧૪મી માર્ચના રોજ સવારે પોણાઆઠ વાગ્યે ફરીથી બોરસલી પર નર અને માદા બંને પક્ષીઓ સાથે જોયા. ફરીથી તા. ૧૭મી માર્ચના રોજ બે વાગ્યે આસોપાલવ પર નર જોવા મળ્યો. ત્યાર બાદ બપોરે આ પક્ષી પર નજર રાખતા, એક માદા પક્ષીને મકાન તરફના ભાગે આસોપાલવ પર જતાં જોયું. ત્યાં અચાનક જ માળા પર નજર પડી ગઈ. આમ મને આ પક્ષીનો માળો મળી ગયો. માળામાં નીચેના ભાગે બે સફેદ પટ્ટી લટકતી જોઈ શકાતી હતી.

ત્રણ વખત નર પક્ષીને માળા પર જતાં જોયું. માદા પક્ષી વારંવાર (લગભગ દર પાંચ મિનિટે) માળા પર આવતું હતું. જ્યારે નર પક્ષી દર પંદર મિનિટે એક વખત માળા પર આવતું હતું. મકાનની છત પર જઈને થોડો

સમય માળા સામે બેઠો ત્યારે ખ્યાલ આવ્યો કે હજુ માળો બનાવવાનું કામ ચાલુ હતું. પક્ષી કદાચ ચાંચમાં કરોળિયાનું જાળું લઈને માળો મઠારવાનું કામ કરતું હતું. ૧૮મીના રોજ ઘણી વાર આ પક્ષી જોવા મળ્યું. આ પક્ષીનો માળો ૨૫ ફૂટ જેટલી ઊંચાઈ પર હતો તે પણ એક અસામાન્ય બાબત ગણાય, એમ હું માનું છું. શક્કરખોરા (Purple Sunbird)ના માળા મેં ૮-૧૦ ફૂટ જેટલી ઊંચાઈ પર ઘરમાં તથા છોડ પર દોઢ ફૂટથી લઈ પાંચ ફૂટ જેટલી ઊંચાઈએ જોયા છે.

૨૩મીના રોજ બંને સફેદ પટ્ટીઓ માળામાં વણી લઈ માળો પૂર્ણ કર્યો. આમ માળાની ગૂંચણીનું કાર્ય પૂર્ણ થયું હોય એમ લાગ્યું.

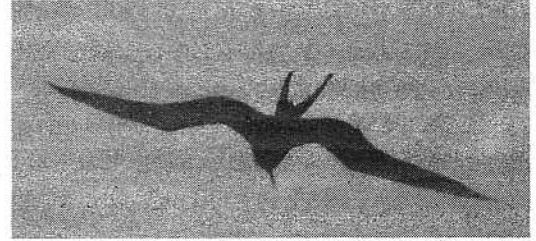
પી.એસ.ઠક્કર

૨૪, ન્યુ નંદનવન સોસાયટી, ઈસરો પાછળ, અમદાવાદ-૧૫

ચાંચિયો (Frigate bird)

જામનગરથી ૧૨ કિલોમીટર દૂર આવેલા રણજીતસાગર તળાવે તા. ૨૪-૬-૦૭ના રવિવારે પક્ષીનિરીક્ષણ માટે ગયેલ. વાતાવરણ વાદળછાયું હતું અને સમય હતો મોડી સાંજનો (૬-૪૫). આકાશમાં ઊડી રહેલા એક કાળા પંખી તરફ મારું ધ્યાન ખેંચાયું. આ પહેલા આવું

પંખી મારા જોવામાં કદી આવેલું નહીં. સાવ નવું લાગ્યું. તેની પાંખો લાંબી અને સાંકડી હતી, પૂંછડી લાંબી અને ઊંડા ખાંચાવાળી, ચાંચ પણ લાંબી અને છેડેથી વળેલી હતી. આ આકાર-પ્રકાર જોતાં તે વિશિષ્ટ પ્રકારનું પંખી જણાયું.

પ્રકાશ નહીં જેવો હતો છતાં મેં દૂર ઊડી જતા તે પંખીના ફોટા પાડી લીધા. છાયાચિત્ર (silhouette) જેવા એ ફોટા આવ્યા. પંખીની ઓળખ માટે મારા પક્ષીનિરીક્ષક મિત્ર કુણાલ જોશીને તે બતાવ્યા. ઝિમેટની ફિલ્ડગાઈડનાં ચિત્રો સાથે મારા લીધેલા ફોટા સરખાવતા તે પંખી, ચાંચિયો (Frigatebird) લાગ્યું. 'હેન્ડબૂક' પ્રમાણે બે જાતના ચાંચિયા ભારતમાં નોંધાયા છે, તેમાંથી આ કયો ચાંચિયો તે ખાતરીપૂર્વક કહી શકાતું નથી. 'હેન્ડબૂક'માં જણાવ્યા પ્રમાણે ચાંચિયા, સમુદ્રનાં પંખી (Ocean birds)

છે. હિન્દી મહાસાગરમાં, માડાગાસ્કરની ઉત્તરે આવેલ સેશેલ્સ અને અલ્ડાબ્રા ટાપુઓમાં તે પ્રજનન કરે છે. ભારત માટે તે અતિ વિરલ અથવા રખડુ (vagrant) પંખી ગણાય. દરિયાઈ વાવાઝોડામાં ક્યારેક આ તરફ ખેંચાઈ આવે. થોડાં વરસો પહેલા દક્ષિણ ગુજરાતના દરિયાકાંઠે એક મરેલ ચાંચિયો મળેલ. આમ ગુજરાત રાજ્ય માટે ચાંચિયો દેખાયાનો આ બીજો બનાવ ગણાય.

નોંધ : ગુજરાતમાં ચાંચિયો આ પહેલા તા.૯-૮-૧૯૮૬ના રોજ નોંધાયો હતો. શ્રી કર્મવીર ભટ્ટને તાપી નદીના કાંઠે ઘાયલ અવસ્થામાં એક નાનો ચાંચિયો (Lesser Frigatebird) મળ્યો હતો. આ પક્ષીની ઓળખની પુષ્ટિ 'બોમ્બે નેચરલ હીસ્ટરી સોસાયટી' દ્વારા પણ થઈ હતી. શ્રી કર્મવીર ભટ્ટની આ વિશેની નોંધ 'ચાતક' (Volume 4, Issue 11 & 12 : 39-40, 1986)માં પણ પ્રકાશિત થયેલી છે. આ માહિતી માટે 'વિહંગ' ડો. ભવભૂતિ પારાશર્યનું આભારી છે.

જયદેવ પટેલ

નવજીવન સોસાયટી, રામેશ્વરનગર, જામનગર

વિક્ટોરિયા પાર્કમાં નાની સંતાકૂકડી

તા.૩-૩-૦૭ના રોજ શ્રી મોહિતભાઈ અંધારિયા સાથે વિક્ટોરિયા પાર્કની મુલાકાત લીધી. તેમાં આવેલ તળાવડીમાં કુદરતની મહેરબાનીથી છેલ્લાં બે વર્ષથી ખૂબ પાણી છે. ભોજનશાળાની પહેલાના ખાંચામાં એક નાળુ આવે છે. ત્યાં પક્ષીઓ નિહાળતા હતા ત્યારે નાની સંતાકૂકડી (Baillon's Crake, *Porzana pusilla*) જોવા મળી. આ સંતાકૂકડીની વિક્ટોરિયા પાર્કમાં અને કદાચ ભાવનગરમાં પણ પ્રથમ નોંધ જ છે. આ અગાઉ મેં આ સંતાકૂકડીને તથા ૨૦૦૫ની સાલમાં મારા મિત્ર ડો. ઈન્દ્ર ગઢવી સાથે ફેદરા-બગોદરાના રસ્તે એક નાળા પાસે તથા તા.૧૪-૨-૦૭ના રોજ નળસરોવર ખાતે જોયેલ હતી.

કૃષ્ણકુંજ પર પક્ષીનિરીક્ષણ

તા.૨૫-૨-૦૭ના રોજ વિક્ટોરિયા પાર્ક ખાતે આવેલ કૃષ્ણકુંજ તળાવડીમાં ૧૦૦ જેટલી સર્પગ્રીવ (Darter) જોઈ. ત્યાં વચેટ કાજિયાં (Indian Shag) તથા મોટાં કાજિયાં (Large Cormorant) પણ મોટી સંખ્યામાં રાતવાસો કરે છે. ત્યાંથી પાછા ફરતાં ચોટલિયો સાપમાર (Crested Serpent-Eagle) જોવા મળ્યો. તળાવડીની પાછળના રસ્તે એક મોટો કાળો ગ્રેટર સ્પોટડી (Greater Spotted Eagle)ને શ્વેતશિર સમડી (Brahminy Kite)

ભગાડતી હતી તે જોવાની ખૂબ મજા પડી. ખરેખર, વિક્ટોરિયા પાર્ક પક્ષીનિરીક્ષણ માટે નાનકડા ભરતપુરની ગરજ સારે છે!

દર્શન અંધારિયા, કંદર્પ અંધારિયા

૮૯૦/એ, મહિલા કોલેજ પાછળ, ભાવનગર ૩૬૪૦૦૧

સારસ અને તુરૂમ્તી

- **સારસ :** સ્થળ : થાન-વાંકાનેર વચ્ચે ટ્રેનમાંથી જોયેલ. તારીખ : ૨૮-૮-૦૭, સમય : ૩-૦૦ સાંજે, સંખ્યા : ૨.

- **તુરૂમ્તી :** સવારે ૮ વાગ્યે કાઈસ્ટ કોલેજ, રાજકોટ પાસે એક તુરૂમ્તી (Redheaded Falcon) વીજળીના થાંભલા ઉપર ખિસકોલી ખાતું જોવા મળ્યું. તા. ૧-૯-૦૭.

રાજદીપ ઝાલા

રામનિવાસ, ૩૮/બી, મેઈન રોડ, પર્ણકુટી સોસાયટી, રાજકોટ - ૧

મોરબી પાસે રાખોડીશિર ગરુડ

તા. ૨૬-૧૧-૦૬ના રોજ હું, મારા ભાઈ રોહિત તથા કેટલાક મિત્રોની સાથે મોરબી પાસે આવેલ પાનેલી વીડીની મુલાકાતે ગયો હતો. સમય બપોરના ચાર વાગ્યાનો હતો. વીડીમાં આવેલા એક નાના ચેક ડેમ પાસે વૃક્ષોથી છવાયેલા વિસ્તારમાં અમને એક અપુષ્પ રાખોડીશિર ગરુડ (Greater Greyheaded Fish-Eagle - *Ichthyophaga ichthyactis*) જોવા મળ્યું. અમને આ નિરીક્ષણથી ઘણું આશ્ચર્ય થયું. આ ગરુડનું પેટ સફેદ હતું. અને તેની છાતી પર તથા માથા પર તૂટક રેખાઓ (streaks) હતી એની ચાંચ સંપૂર્ણપણે રાખોડી હતી અને તેના સાથળો (thighs) સફેદ પીંછાથી ઢંકાયેલી હતી. હું આ પક્ષીની તસવીર લઈ શક્યો, જેના આધારે એની નિશ્ચિત ઓળખ કરવાનું સરળ બન્યું. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી હું આ વીડીની દરેક ઋતુમાં અવારનવાર મુલાકાત લઉં છું, પણ આ પક્ષી મેં ત્યાં પ્રથમ વાર જ નિહાળ્યું. (આ નોંધ સાથે તે પક્ષીની તસવીરની એક નકલ મોકલી હોત તો તે વધારે ઉપયોગી થાત. - લા.)

તા.૨૯-૧૨-૦૬ના રોજ વહેલી સવારે હું ફરીથી આ પક્ષીને શોધવા પાનેલી વીડી ગયો. પરંતુ આ વખતે એ દષ્ટિગોચર થયું નહીં. જો કે આ મુલાકાતમાં ત્રણ થોરિયા ગંદમ (Greynecked Bunting) જોવા મળ્યાં.

પ્રસાદ ગણપુલે

પરશુરામ પોટરી વર્ક્સ, નજરબાગ સ્ટેશન સામે, મોરબી

કાબરનો કલકલાટ

અમદાવાદમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના રમણીય

પરિસરની નજીક આવેલા અમારા બહુમાળી મકાનમાં છઠ્ઠા માળે ઝરૂખામાં લગાવેલા 'પક્ષીઘર'માં આજે લગભગ દસેક વર્ષથી કાબરયુગ્મો (Common Myna - Pairs) અનેકનેક વાર માળા બાંધી ચૂક્યાં છે. આવા પક્ષીઘર બાળકો માટેના પ્રકૃતિશિક્ષણ શિબિરમાં અમે બાળકો પાસે બનાવડાવ્યું હતું. લાકડાના આ પક્ષીઘરમાં અન્ય જગ્યાઓએ પણ ચકલી જેવાં પક્ષીઓએ (ક્યાં?) તેમ જ ખીસકોલીઓએ માળા બાંધ્યાં છે.

કાબરોનો આ વસવાટ માનવજીવનમાં આનંદનો અને પ્રકૃતિ-સાન્નિધ્યનો ઉલ્લાસ ઉમેરવાનું કામ કરે છે. માળા બદલવાના સમય સિવાય અન્ય સમયે કાબરો પરિસરને સ્વચ્છ રાખે છે. ફક્ત માળો બદલે ત્યારે જૂના માળાની સામગ્રી પક્ષીઘરની બહાર ફગાવીને કચરો વેરે છે. તે સિવાય ક્યાંય વિષ્ટા કે ઍઠવાડનું નામ નહીં. હા, કાબરના 'ટ્રેડમાર્ક' સમો કલબલાટ તો ખરો જ!

એક વિચિત્ર ટેવ જે સમજાતી નથી તે આ કાબરો દ્વારા માળાની સામગ્રી તરીકે, કચરામાં ફેંકાયેલ પ્લાસ્ટિક અને એલ્યુમીનિયમ ફોઈલ જેવા કૃત્રિમ પદાર્થોનો વપરાશ! ગુટખા વગેરે પદાર્થોના ફેંકી દીધેલાં પડીકાં અને ચ્હાના પ્લાસ્ટિકના નાના પ્યાલા પણ કાબરો લાવે છે! ઘાસ, પાંદડાં, ડાળખીઓ વગેરે પદાર્થો સાથે આ પ્લાસ્ટિક જેવા પદાર્થો કાબરો શા માટે ભેળવતી હશે?

આવું જ એક નિરીક્ષણ કેટલાંક વર્ષો ઉપર થયું હતું. જેમાં, શક્કરખોરા (Purple Sunbird)એ તેના માળામાં, એક સંસ્થાનાં સૌર ઉર્જાનાં સાધનોમાંથી 'ગ્લાસવૂલ' લાવીને વાપર્યું હતું. જે કે, ગ્લાસવૂલના પ્રાકૃતિક રૂ સાથેના સામ્યને કારણે તેનો વપરાશ સમજી શકાય તેવો છે, પણ કાબરોનો પ્લાસ્ટિકપ્રેમ કેમ સમજવો? (રંગો પ્રત્યેનું આકર્ષણ! -લા.)

રાજેશ - સંધ્યા ભાટ

૬૦૩, અનુરાગ, વિદ્યાનગર સ્કૂલ પાછળ, ઉસ્માનપુરા,
અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૪

જામનગરમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

જામનગરમાં પક્ષીનિરીક્ષણ વિશેની વાત કરીએ એટલે સ્વાભાવિક રીતે જામનગરની શાનસમા લાખોટા તળાવની વાત તો કરવી જ પડે! આમ તો જામનગરના લાખોટા તળાવમાં દર વર્ષની જેમ આ વર્ષે પણ ખૂબ સારી સંખ્યામાં પક્ષીઓ મહેમાન બનીને આવ્યાં હતાં. એટલું જ નહિ પરંતુ આ વર્ષે લાખોટા તળાવમાં ટીલિયાળી બતક (Spotbilled Duck), નાની સિસોટી બતક (Lesser Whistling Teal), ભગતડું (Coot), નાની

ડૂબકી (Little Grebe) અને કાજિયા (Cormorants)ના માળા સારી સંખ્યામાં જોવા મળેલ હતા. ઉપરાંત, જામનગર ખાતે લાંબા સમય પછી ગિરજા (Cotton Teal) પણ જોવા મળી હતી.

ભાગ્યે જ જોવા મળતી ટપકીલી ચાંચ પેણ (Spotbilled Pelican) તા.૧૪-૧-૦૭ના રોજ જામનગરની નજીક વિભાપર ગામ પાસે જોવા મળી. સંખ્યા-૯.

તા.૨૮-૧-૦૭ના રોજ જામનગર નજીક રણજીત-સાગર ડેમની મુલાકાત મારા મિત્ર જય ભાયાણી સાથે લીધી હતી. ત્યાં આશરે ચાર વર્ષ પછી ધોળીઆંખ કારચિયા (White-eyed Pochard) જોવા મળેલી. તા.૩-૨-૦૭ના રોજ ચટકી માખીમાર (Redthroated Flycatcher), પાનસુગરી (Blackthroated Weaver), લાલ ટપુસિયું (Red Munia), નીલકંઠી (Bluethroat), રણપીઠો (Desert Wheatear) જેવાં પક્ષીઓએ મારું અને મારા મિત્ર અશ્વિન ત્રિવેદીનું સ્વાગત કર્યું હતું. રણજીતસાગર ડેમની પાસે શ્વેતપાંખ જલમાંજાર (Pheasant-tailed Jacana)ના માળા પણ જોવા હતા. (સંખ્યા ૬). વળી, કાળો જલમાંજાર (Bronzewinged Jacana) પણ ઘણા લાંબા સમય પછી જામનગરનું મહેમાન બન્યો હતો. (ત્રીસેક વર્ષ પહેલાં એક કાળો જલમાંજાર લાખોટા તળાવમાં એક મહિના સુધી જોયેલ. સૌરાષ્ટ્રમાં તે પ્રથમ દર્શન હતું. -લા.)

સૂરજ પી. જોષી

બી/૧/૧૭, ગવર્નમેન્ટ કોલોની, પ્રદર્શન ગ્રાઉન્ડ, જામનગર

કચ્છમાં કેટલાંક અગત્યનાં નિરીક્ષણ

પાણીની ધાનચીડી અને કાસ્પિઅન બાટણ

શ્રી ઊફી સોરેન્સન અને જે.કે.તિવારીએ તા.૧૩-૨-૦૭ના રોજ બચીના કાર વિસ્તારમાં પાણીની ધાનચીડી (Water pipit - *Anthus spinoletta*)નું તથા તા.૧૪-૨-૦૭ના રોજ બચીના હોડકા ઠઠ નામના જલપ્લાવિત વિસ્તારમાં કાસ્પિઅન બાટણ (Caspian Plover - *Charadrius asiaticus*)નું નિરીક્ષણ કર્યું. ગુજરાત માટે આ પ્રથમ 'ફોટોગ્રાફિક રેકર્ડ' છે.

છારી ઢંઢ પાસેના કાંટ વિસ્તારમાં ૬૦ જેટલી પાણીની ધાનચીડી રાતવાસા (roosting) માટે આવતી જોવા મળી હતી. (શ્રી જુગલ તિવારીએ ફોટોગ્રાફ લીધેલ)

નાનો ટીસો

અત્યાર સુધીમાં ગુજરાતમાં કચ્છના નાના રણમાં

નાના ટીસા (Common Buzzard)ની એક માત્ર અપુષ્ટ નોંધ છે.

૨૦૦૬ના નવેમ્બરમાં જે.કે.તિવારી, કલેમેન્ટ ફાન્સિસ અને જય તથા વેન્કીએ ૪ નાના ટીસા જોયા હતા તથા હોડકા ઠઠ, સેરવો ઢંઢ, બુડિયા અને જખૌ વિસ્તારમાં તેની તસવીર પણ લીધેલ. ત્યાર બાદ, ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૭માં ઊફી સોરેન્સન સાથે સારવો વિસ્તારમાં એક નાનો ટીસો જોવા મળેલ. ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૭માં ઊફી સોરેન્સને નાના રણમાં દસાડાની મુલાકાત લીધી ત્યારે ત્યાં પણ એક નાનો ટીસો તેમને જોવા મળ્યો હતો. ગુજરાતમાંથી પાંચ નાના ટીસાનો આ પ્રથમ, તસવીર સહિતનો 'રેકર્ડ' છે.

□ શિયાળુ રેત અબાલી

કચ્છમાં - ગુજરાતમાં આ જાતિની માત્ર એક અપુષ્ટ નોંધ જ છે. ૧૯૪૩-૪૪માં પોતાનાં સર્વેક્ષણોમાં ડો. સલિમ અલીને આ પક્ષી મળ્યું નહોતું. પરંતુ તેમના ૧૯૪૫ના પુસ્તક 'બર્ડ્સ ઓફ કચ્છ'માં આ પક્ષીનો ઉલ્લેખ છે, કારણ કે કેટલાક બ્રિટિશ પક્ષીનિરીક્ષકોએ ત્યાં સુધીમાં તેને જોયેલું.

કચ્છના છારી ઢંઢ, હોડકા ઠઠ, સેરવો ઢંઢ, ભગડિયા ઢંઢ અને વેકરિયા ઢંઢ (ઢંઢ અને ઠઠ બન્ને કુદરતી જળવિસ્તારો માટે વપરાતા કચ્છી શબ્દો છે.) વિસ્તારની આસપાસ ઓછામાં ઓછી ૫૦૦૦ શિયાળુ રેત અબાલી (Sand Martin, *Riparia riparia*) જોવા મળી હતી. આ પક્ષીઓ કાયમ સવાર અને સાંજના સમયે કીટકો પકડવા માટે ઊડતાં જોવા મળતાં અને ઊંચા સાઈપેરસ (Cyperus) પ્રકારના ઘાસ જેવી લાગતી વનસ્પતિમાં તેમનો રાતવાસો રહેતો. આ જાતિની ઘણી તસવીરો લઈ શકાઈ હતી અને એમની હાજરીની યોગ્ય પુષ્ટિ થઈ હતી. એમના ઋતુપ્રવાસના વિસ્તારમાં એ એક પરિવર્તન થયેલું ગણી શકાય કારણ કે, ઉત્તર ભારતમાં આ એક સામાન્ય યાયાવર પક્ષી હતું. આ વિસ્તારમાં શિયાળુ રેત અબાલીની આટલી મોટી સંખ્યા (૫૦૦૦ જેટલી)ની ખાસ નોંધ લેવાવી જોઈએ. ગુજરાતમાં તેમની તસવીર સાથેની આ પ્રથમ નિશ્ચિત નોંધ છે. શિયાળુ રેત અબાલી નવેમ્બરથી માર્ચના બીજા અઠવાડિયા સુધી જોવા મળી. વન-વિભાગ દ્વારા આયોજિત છારી ઢંઢ ખાતેની પક્ષીગણતરી વખતે તેમાં ભાગ લેનારા તમામ પક્ષીનિરીક્ષકોને આ પક્ષી ૫૦૦થી વધુ સંખ્યામાં જોવા મળ્યું હતું. (રેત અબાલી, મેં સૌ પ્રથમ ૨૦૦૦માં નવાપરા, જિ. નર્મદામાં એક વોકળા પાસે જોઈ હતી. શ્રી લાલસિંહભાઈએ મને તેની ઓળખાણ કરાવી

હતી. નળસરોવર પક્ષીગણતરી વખતે ૨૦૦૬ના જાન્યુ. મહિનામાં તે સેંકડોની સંખ્યામાં દેખાઈ હતી. સરોવરમાં ઊગેલાં ઘાસમાં વહેલી સવારે ઊડાડાડ કરતી રેત અબાલીને મોટા ભાગના પક્ષીનિરીક્ષકોએ જોઈ હતી. શ્રી લાલસિંહભાઈએ ભૂતકાળમાં અનેક વાર સૌરાષ્ટ્રમાં તેને જોઈ છે. માટે શ્રી તિવારીએ જોયેલી મોટી સંખ્યા, કચ્છ માટે પ્રથમ નોંધ કહી શકાય - ગુજરાત માટે નહીં. -સં) ('Birds of Saurashtra'માં પણ તેનો ઉલ્લેખ નિયમિત ચોમાસુ અને શિયાળુ મુલાકાતી તરીકે લેખકે કરેલ છે. - લા.)

□ વન ભડકિયું

ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૭માં પિયોણી રોડ પર વન ભડકિયા (Jungle Bush-Quail)નો એક મૃત નમૂનો મળી આવ્યો હતો. શ્રી એસ.એન.વરુ અને શ્રી અશ્વિન પોમલે સેન્ટર ફોર ડેઝર્ટ એન્ડ ઓશન (CEDO)ની તેમની મુલાકાત વખતે આ નમૂનો નિહાળ્યો છે.

□ બાદશાહ શકરો

ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૬માં લાલા ઘોરડ અભયારણ્ય નજીક એક બાદશાહ શકરો (Eurasian Sparrowhawk), એક સાંઢા (Spiny-tailed Lizard *Uromastur hardwickii*)નો આહાર કરતો જોવા મળ્યો. ગુજરાત માટે આ પ્રથમ તસવીરવાળો રેકર્ડ છે. શ્રી એસ.એન.વરુ અને શ્રી એ. ઓ. લાંગાની અગાઉની બે નોંધની આ રીતે પુષ્ટિ થઈ. ત્યાર બાદ, એ અંગેની ત્રણેની સંયુક્ત નોંધ 'ઈન્ડિયન બર્ડ્સ'માં પ્રકાશિત થઈ છે.

વૈયાં ફરી આવી ગયાં આપણે દેશ

વૈયાં (Rosy Starling)ને મહદંશે આપણાં નિવાસી પક્ષી કહી શકાય, કારણ કે તેઓ ભારતમાં ૯ થી ૧૦ મહિના જેટલો સમય વિતાવે છે. પ્રજનનાર્થે માત્ર ૨-૩ મહિના માટે તે ભારત બહાર જાય છે. વૈયાં સામાન્ય રીતે મે મહિનાના પ્રથમ અઠવાડિયા સુધી, કે તેથી થોડો વધુ સમય અહીં જોવા મળે છે અને પછી પ્રજનન માટે અહીંથી વિદાય થાય છે.

કચ્છમાં આ પક્ષીઓ વિપુલ સંખ્યામાં મુલાકાતે આવે છે - અથવા કહી શકાય કે રહેવા આવે છે. પીલુ કે ખારી જાર (*Salvadora persica*)નાં ફળ એમનો પ્રિય ખોરાક છે. રણવિસ્તારમાં, બગીચાં અને કચ્છમાં વગભગ બધે જ આ વૃક્ષ જોવા મળે છે. વૈયાં માટે આ વૃક્ષનું વાવેતર અને સંરક્ષણ જરૂરી છે.

પીલુ ઉપરાંત વૈયાં, વડની જાતનાં (*Ficus*) વૃક્ષોનાં

ફળનો આહાર પણ કરે છે; ખાસ તો વડ (*Ficus bengalensis*), પીપળો (*Ficus religiosa*) વગેરેનાં.

વૈયાં ફરી કચ્છમાં આવી ગયાં છે. ૨૦૦૭ના શ્રીખ્મ બાદ પ્રથમ વાર તેમને ૨૬ જુલાઈના રોજ અબડાસા તાલુકાના બીટા ગામ ખાતે જોયાં.

એ ઉપરાંત કાશ્મીરી ચાષ (European Roller) પણ આવી ગયાં છે. તેમનું આ ઋતુનું પ્રથમ દર્શન તા. ૨૮ જુલાઈના રોજ પિયોણી મહાદેવ મંદિર ખાતે થયું

જુગલકિશોર તિવારી

સેન્ટર ફોર ઓશન એન્ડ ડેર્ટ

મોટી વિરાણી, તા નખત્રાણા, કચ્છ-ગુજરાત

ગીધ પર જાપતો

તા. ૨૮-૭-૨૦૦૭ના રોજ સવારના ૮-૩૫ વાગ્યે અમદાવાદથી ધ્રાંગધ્રા જતાં ધ્રાંગધ્રાથી દોઢેક કિમી. પહેલા, ધ્રાંગધ્રા અને સામખિયાળીના રસ્તા ફંટાય છે, તે સ્થળ નજીક ૩૭ સફેદપીઠ ગીધ (*Whitebacked Vulture*) જોયાં. આમાંથી ૨૧, ખંડેર જેવી ઓરડી પર બેઠાં હતાં, જ્યારે ૧૫ નીચે પડેલા શબ (*caracass*) પર હતાં.

ચૈતન્ય નિમાવત

બ્લોક ૭૦૩/૪, ઘ-૧, સેક્ટર ૮, ગાંધીનગર ૩૮૨૦૦૮

સફેદપીઠ ગીધ (*Whitebacked Vulture*)

તા. ૨-૨-૦૭ના રોજ મોરબી ખાતે થયેલ એક માત્ર માળામાં એક સુંદર બચ્ચું અને એક પુષ્ક પક્ષી જોયું. સાથે શ્રી ભૂષણ પંડ્યા તથા શ્રી ભાવેશ ત્રિવેદી હતા. ફરી તા. ૮-૪-૦૬ના મોરબી પાસે મચ્છુ-૨ બંધ પાસે નદી કાંઠેની

વીડી, જ્યાં તેની ખોરાક લેવાની જગ્યા છે, ત્યાં ચકરાવા લેતું ૧ ગીધ જોયું. તે જ દિવસે સાંજે પોલીસ ક્વાર્ટર્સવાળા માળામાં તો મોટું બચ્ચું અને બીજાં પાંચ ગીધ પણ રાતવાસા (*roosting*)માં આવેલ હતાં. આ નિરીક્ષણ વખતે 'મયૂર નેચર ક્લબ'ના શ્રી નરેન્દ્ર દોશી તથા શ્રી મારુતિ સાહેબ સાથે હતા. અમે ત્યાં રહેતા લોકોને તથા બાળકોને ગીધનું મહત્વ સમજાવ્યું તેમજ, નેચર ક્લબ, સુરત દ્વારા બહાર પડેલ પુસ્તિકા આપી.

અશોક મશરૂ

એ/૭, આલાપ હેરીટેજ. સત્યસાંઈ હોસ્પિટલ પાસે, કાલાવાડ રોડ, રાજકોટ ૩૬૦૦૦૧

વર્ષ ૨૦૦૭ માટેનો પ્રતિષ્ઠિત 'ઈ.ઓ.વિલ્સન નેચરલિસ્ટ એવોર્ડ' શિકાગો યુનિવર્સિટીમાં જીવવિજ્ઞાનના પ્રાધ્યાપક તરીકે કાર્યરત ડૉ. ટ્રેવર પ્રાઈસને એનાયત કરાયો છે. ડૉ. ટ્રેવર પ્રાઈસે ગાલાપાગોસ ટાપુઓનાં 'ડાર્વિન ફિન્ચ' પક્ષીઓ પર પીએચ.ડી. કર્યું છે.

પ્રો. પ્રાઈસ છેલ્લાં ૩૦ વર્ષથી ભારતીય પક્ષીઓના ઉત્ક્રાન્તિવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરી રહ્યા છે અને તે વિષેના તેમના સંશોધનાત્મક લેખો અગ્રિમ આંતરરાષ્ટ્રીય 'જર્નલો'માં પ્રકાશિત થયેલ છે. તેમનું અભ્યાસક્ષેત્ર સમગ્ર ભારત રહ્યું છે, ખાસ તો તેમણે પૂર્વ ઘાટ, મુંદતરાઈ, મહાબળેશ્વર અને હિમાલય વિસ્તારમાં વ્યાપકપણે કામ કર્યું છે. છેલ્લાં ૨૦ વર્ષથી તેઓ હિમાલયનાં પક્ષીઓમાં જાતિ-પ્રજાતિ ઉદ્ભવ (*speciation*) અને અનુકૂલિત વિસ્તરણ (*adaptive radiation*) વિષે સંશોધન કરી રહ્યા છે.

હાલમાં તેમના સંશોધનનો ખાસ વિષય જાતિ-પ્રજાતિ ઉદ્ભવની પ્રક્રિયામાં જાતીય પસંદગી (*sexual selection*) તથા નૈસર્ગિક પસંદગી (*natural selection*)નું મહત્ત્વ એ છે. તે ઉપરાંત, તેઓ બે મુખ્ય 'પ્રોજેક્ટ' પર કામ કરી રહ્યા છે; વણનોતર્યા આગંતુક (*invasive*) પક્ષીઓને શહેરી આવાસમાં સફળતાપૂર્વક સ્થાપિત કરનાર પરિબળો; તથા હિમાલય વિસ્તારનાં પક્ષીઓની જાતિ-પ્રજાતિ ઉદ્ભવની તરાહ (*pattern*). આ વિષય અંગે મોટા ભાગનું કામ એક જ ગોત્ર - પાન ફૂલકી (*Phylloscopus Warbler*) પર થયું છે. આ પક્ષીઓ હિમાલયમાં અને એશિયાના સમશિતોષ્ણ ભાગમાં પ્રજનન કરે છે અને શિયાળો ગાળવા ઉષ્ણકટિબંધીય એશિયામાં જાય છે. પ્રો. પ્રાઈસ આ નમૂના (*model*)નો અભ્યાસ કરી વિવિધ ખંડોમાં જાતિ-પ્રજાતિના ઉદ્ભવ વિશે સંશોધન કરી રહ્યા છે.

સ્ત્રોત : યુનિ. ઓફ શિકાગોની વેબસાઈટ home.uchicago.edu (અનુ. અશોક મશરૂ)

ઉત્તર ગુજરાતનાં જળાશયો - ભાગ ૨ સાબરકાંઠાનાં જળાશયો

ડૉ. પી. એસ. ઠક્કર

જળાશયોની દૃષ્ટિએ ઉત્તર ગુજરાતમાં સાબરકાંઠા જિલ્લો ખૂબ જ અગત્યતા ધરાવે છે. અહીં પક્ષીસૃષ્ટિની વિવિધતા પણ સારી છે. નદીઓ, તળાવો તથા સિંચાઈ યોજનાઓને લીધે સર્જાયેલ જળાશયો ઉપરાંત, અહીં જંગલ વિસ્તાર તથા ખેતી-વિસ્તાર સારો હોવાથી આ વૈવિધ્ય જોવા મળે છે.

સાબરકાંઠાનો પ્રદેશ ૧૯૪૮ સુધી મહીકાંઠા એજન્સીનો ભાગ ગણવામાં આવતો હતો. મહી નદી આ વિસ્તારમાં વહેતી ન હોવા છતાં ૧૯૪૮માં આ વિસ્તારને મહીકાંઠા નામ આપવામાં આવ્યું હતું, જે અસંગત હતું. સામાજિક કાર્યકરોના વિરોધના કારણે તેનું નામ પાછળથી ૧૯૪૮માં સાબરકાંઠા રાખવામાં આવ્યું. ૧૯૪૮ના ઓગષ્ટ મહિનામાં ઈડર, મોહનપુર, વિજયનગર, સાઠેબા અને આંબલિયારા જેવાં ૨૯ જેટલાં સ્વતંત્ર રાજ્યો તેમજ અહમદનગર, બોલુન્દ્રા, હાપા, કડોલી અને ડાભા જેવાં મહીકાંઠાનાં પરગણાઓનો તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. આ ઉપરાંત અમદાવાદ, ખેડા, મહેસાણા અને પંચમહાલ જિલ્લાનાં કેટલાંક ગામો તેમાં ભેળવીને સાબરકાંઠા જિલ્લાની રચના કરવામાં આવી.

સાબરકાંઠા જિલ્લાની ઉત્તરમાં તથા પૂર્વમાં રાજસ્થાન રાજ્યનો વિસ્તાર આવેલો છે. પશ્ચિમ દિશામાં બનાસકાંઠા તથા મહેસાણા જિલ્લાના વિસ્તારો આવેલા છે. પશ્ચિમ દિશામાં સાબરમતી નદી, સાબરકાંઠા જિલ્લાને બનાસકાંઠા તથા મહેસાણા જિલ્લાથી અલગ કરી હદ બનાવે છે. દક્ષિણ દિશામાં ગાંધીનગર, ખેડા અને પંચમહાલ જિલ્લાનો વિસ્તાર આવેલો છે. પૂર્વમાં અને ઉત્તર પૂર્વમાં થોડા ભાગમાં અરવલ્લીના ડુંગરાઓની હારમાળા રાજસ્થાન સાથે તેની હદ બનાવે છે.

'ગુજરાત સ્ટેટ ગેઝેટીયર' (૧૯૭૩) પ્રમાણે જિલ્લાનો વિસ્તાર ૭૩૬૪ ચો.કિ.મી. જેટલો છે. જ્યારે સેન્સસ ઓફ ઈન્ડિયા (૧૯૮૧) પ્રમાણે સાબરકાંઠા જિલ્લાનો વિસ્તાર ૭૩૯૦ ચો. કિ.મી. જેટલો છે.

સાબરકાંઠા જિલ્લો નદીઓની દૃષ્ટિએ સમૃદ્ધ છે. સાબરમતી, મેશ્વો, માઝુમ, વાત્રક, શેઢી, હાથમતી અને હરણાવ જેવી નદીઓમાં બારે માસ પાણી રહે છે તેથી તે બારમાસી નદીઓ છે. વળી ઈન્દ્રાસી, ખારી, સાઈ, ગુહાઈ, વાકળ, વેકરી, દેબોલ, ભેકાઈ, સકરી, બુધેલી, કોસંબી અને વારાંસી વગેરે નાની નદીઓ પણ આ જિલ્લામાં આવેલી છે.

સાબરકાંઠા જિલ્લાનો ભૂતકાળ ઘણો ભવ્ય હશે તેમ લાગે છે. અહીં દેવની મોરી - મેશ્વો જળાશય પાસે બૌદ્ધ સ્તૂપ હતો. સાબરકાંઠા જિલ્લાનો સંબંધ ભૂતકાળમાં સરસ્વતી નદી સાથે હતો તેમ પણ કહી શકાય. સ્વ. શ્રી મણિભાઈ દ્વિવેદીએ લખેલ મૈત્રકકાલિન ગુજરાતમાં સાબરકાંઠા જિલ્લાના વિસ્તારને શ્વેતપ્રદેશ કહ્યો છે અને તેને સરસ્વતી નદી સાથે સંબંધ હતો, તેમ લખ્યું છે. રુદ્રદમન બીજાના શિલાલેખમાં આનો ઉલ્લેખ છે. આમ પ્રાચીન સમયમાં જો કોઈ મોટી નદીનું વહેણ આ વિસ્તારમાં હોય તો તેની નિશાનીરૂપ ખારા પાણીનાં તેમજ મીઠા પાણીનાં સરોવરો અવશેષરૂપ આ વિસ્તારમાં હોઈ શકે. ખારા તળાવ (ખારા દેવિયા), ખારા તળાવ (નનાનપુરા) તથા ખારી નદી કદાચ સરસ્વતી નદીના અવશેષરૂપ નિશાનીઓ હોઈ શકે.

મીઠાં પાણીનાં તળાવો, કુંડ અને વાવ પણ આ જિલ્લામાં મોટી સંખ્યામાં છે. ઈડરની આસપાસ રાણીસર, રણમલસર, પારસર અને ફટાહ તળાવ; દાવડમાં હર્ષલેસર; વડાલીમાં લાખેરા અને સામલેસર તથા શામળાજીમાં કરંબુજ જૂના સમયનાં તળાવો છે, તેમ 'ગેઝેટીયર'માં જણાવ્યું છે.

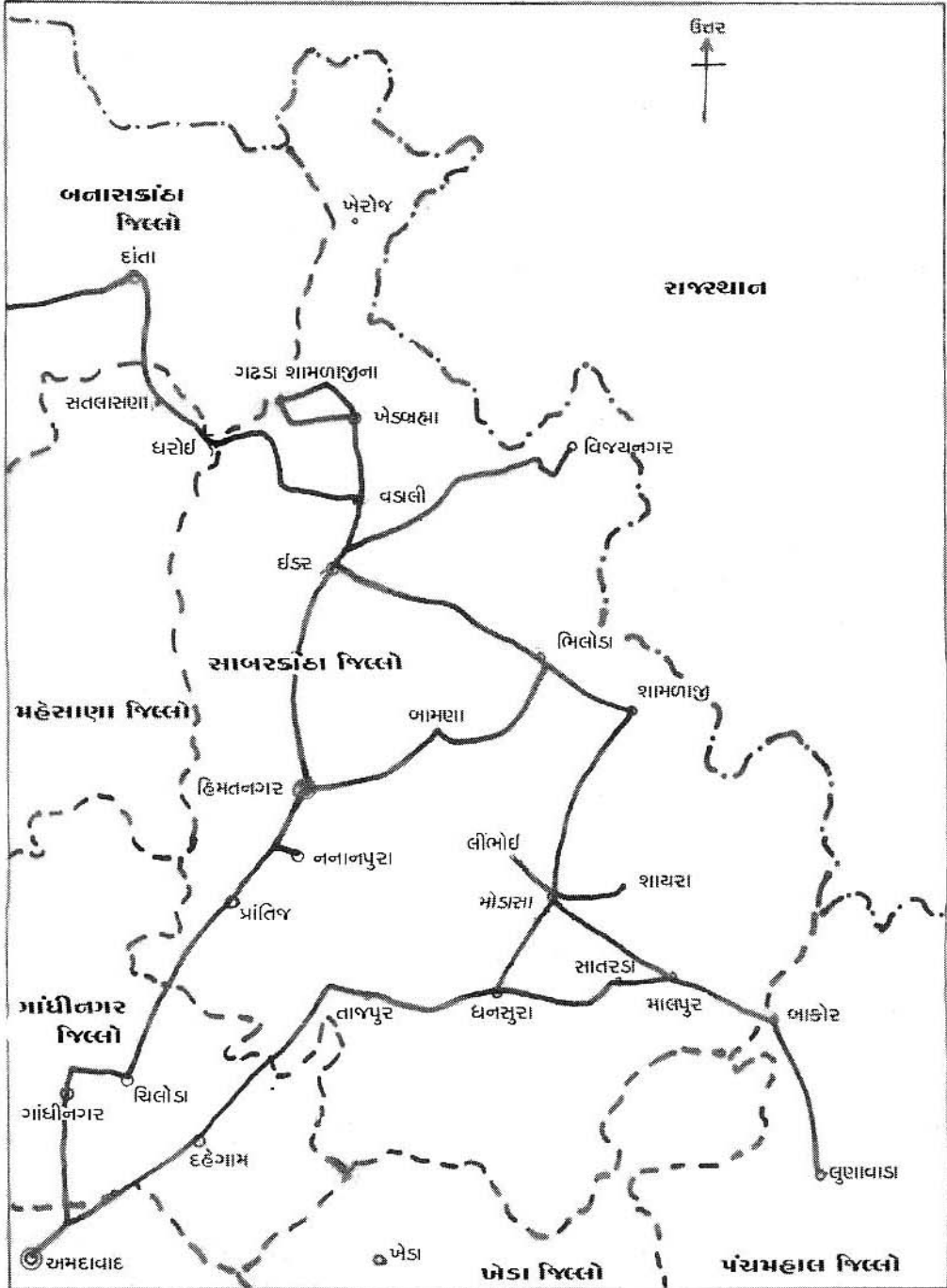
૧૯૭૩-૭૪ સુધી મધ્યમ સિંચાઈ યોજનાના ભાગ રૂપે આ જિલ્લામાં મેશ્વો, ઈંદ્રાસી તથા હાથમતી એમ ત્રણ નદીઓ પર બંધ બાંધવામાં આવ્યા હતા. સમય જતાં લગભગ બધી બારમાસી નદીઓ પર બંધ બાંધવામાં આવ્યા. આથી સાબરકાંઠા જિલ્લામાં સિંચાઈના વિસ્તારમાં પણ વધારો થયો.

વાત્રક, માઝુમ, મેશ્વો, હાથમતી, હરણાવ, ગુહાઈ, ઈંદ્રાસી તથા સાબરમતી જેવી નદીઓ પર નાના મોટા બંધ બાંધવામાં આવ્યા. સાબરમતી નદી પર ધરોઈ બંધ, ગુહાઈ નદી પર ગુહાઈ બંધ, ઈંદ્રાસી નદી પર ઈંદ્રાસી બંધ, હાથમતી નદી પર હાથમતી બંધ, માઝુમ નદી પર માઝુમ બંધ, મેશ્વો નદી પર મેશ્વો બંધ, વાત્રક નદી પર વાત્રક બંધ બંધવાથી સિંચાઈ જળાશયો તૈયાર થયા છે, જેમાંથી નહેરો કાઢી સિંચાઈ કરવામાં આવે છે. તે જ રીતે હરણાવ નદી પર હરણાવ-૧ અને હરણાવ-૨ સિંચાઈ યોજનાઓ શરૂ કરવામાં આવી છે.

સાબરમતી નદી પર મહેસાણા જિલ્લાના ખેરાળુ તાલુકાના ધરોઈ ગામ પાસે બંધ બાંધવામાં આવ્યો છે. નદીના તળથી બંધની ઊંચાઈ આશરે ૪૬ મીટર જેટલી

ઉત્તર ગુજરાતનાં જળાશયો

છે. આથી નદીના ઉપરવાસમાં ૧૦૭ ચો.કિ.મી. જેટલા વિસ્તાર સાબરકાંઠા જિલ્લામાં આવેલો છે. આ જળાશય વિસ્તારમાં જળાશયનું સર્જન થયું છે. બંધ મહેસાણા ઉત્તરમાં ખેડબ્રહ્મથી આગળ શામળાજીના ગઢડા સુધી જિલ્લાના ધરોઈ ગામ પાસે છે, પરંતુ જળાશયનો મોટો ફેલાયેલો છે. આ બંધનું કામ ૧૯૭૧માં શરૂ કરવામાં આવ્યું

હતું. ૧૯૮૯ના રિપોર્ટમાં તેનું બાંધકામ ચાલુ હતું, તેવું જણાવ્યું છે. આમ ૧૯૮૯ બાદ તેનું બાંધકામ પૂર્ણ થયું હશે. આવા માનવસર્જિત જળાશયોમાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં પક્ષીઓની સંખ્યા જોવા મળતી નથી, પરંતુ હું એમ માનું છું કે ચાર પાંચ વર્ષમાં જળાશયના વિસ્તારમાં જલીય વનસ્પતિ તથા માછલીઓ સારી એવી સંખ્યામાં તૈયાર થઈ જતાં ખોરાકની ઉપલબ્ધિને લીધે પક્ષીઓ આવી પહોંચતાં હશે.

ધરોઈ ડેમ પર અમે મુખ્ય ડેમ પર તથા ત્યાંથી પૂર્વમાં બાબસર પાસે ડાઈક નં. ૨ પર પક્ષીનિરીક્ષણ માટે જતા. આ સિવાય વડાલી-ખેડબ્રહ્મા રોડ પરથી પશ્ચિમમાં વળી જઈને દેલવાડ કંપા પર તથા ખેડબ્રહ્માથી આગળ જઈ પશ્ચિમ દિશામાં વળી શામળાજીના ગઢડા સુધી પક્ષીનિરીક્ષણ માટે તથા પક્ષીગણતરી માટે જતા.

વાત્રક નદી પર વાત્રક ડેમ માલપુર તાલુકાના પહાડિયા ગામ પાસે બાંધવામાં આવ્યો છે. નદીના તળથી ડેમ ની ઊંચાઈ આશરે ૪૩ મીટર જેટલી છે. આ બંધના કારણે લગભગ ૪૫ ચો.કિ.મી. જેટલા વિસ્તારમાં જળાશયનું સર્જન થયું છે. વાત્રક સિંચાઈ જળાશય પર અમે જૂના સાતરડા (જે ગામ ડૂબમાં ગયું છે) જતા હતા. ત્યાર બાદ, માલપુર પાસે રોડ પરથી બંને તરફ પક્ષીનિરીક્ષણ કરતા હતા અને ત્યાંથી પૂર્વમાં લુણાવાડા તરફ જઈ બે-ત્રણ ગામ પાસેથી આ જળાશય પર પક્ષીનિરીક્ષણ કરતા હતા.

માઝુમ નદી પર મોડાસા તાલુકાના વોલ્વા ગામ પાસે બંધ બાંધવામાં આવ્યો છે. મોડાસાથી સાયરા થઈ વોલ્વા ગામ પાસે બંધ પર પહોંચી શકાય છે. નદીના તળથી બંધની ઊંચાઈ આશરે ૨૮ મીટર જેટલી છે અને આ બંધના કારણે આશરે ૧૩ ચો.કિ.મી. જેટલા વિસ્તારમાં જળાશયનું સર્જન થયું છે. અહીં અમે વોલ્વા ગામ પાસે બંધ પર પહોંચી ડાબી તરફ જતા હતા. ત્યાર બાદ મેઘરજ રોડ પર જઈ પશ્ચિમ દિશામાં ડાબી તરફ બંધના પાળા

પરથી પક્ષીનિરીક્ષણ કરતા હતા.

એકાદ વખત અમે માલપુરથી મેઘરજ તરફ પણ ગયા હતા અને રસ્તામાં સિંગાપોર ગામના તળાવ પર ગયા હતા. આ તળાવ ઘણું મોટું અને પક્ષીસૃષ્ટિની દૃષ્ટિએ ઘણું સમૃદ્ધ કહી શકાય તેવું છે.

મેશ્વો નદી પર શામળાજી પાસે મેશ્વો બંધ બાંધવામાં આવ્યો છે. બંધની ઊંચાઈ નદીના તળથી ૧૪ મીટર જેટલી છે. આ બંધના કારણે ઉપરવાસમાં ૧૧ ચો.કિ.મી. જેટલા વિસ્તારમાં જળાશયનું સર્જન થયું છે. આ બંધ પર અમે શામળાજી મુખ્ય બંધ પર થઈ, પૂર્વ તરફ આગળ વધતા અને બંધના છેડા સુધી પહોંચતા હતા. આ રસ્તો ઊંચાઈ પર હોવાથી જળાશયમાં પક્ષીઓ સારી રીતે જોઈ શકાય છે.

તિલોડા તાલુકાના ફતેપુર ગામ પાસે, હાથમતી નદી પર બંધ બાંધવામાં આવ્યો છે. આ બંધની ઊંચાઈ નદીના તળથી ૨૩ મીટર જેટલી છે અને નદીના ઉપરવાસમાં ૩૨ ચો.કિ.મી. જેટલા વિસ્તારમાં જળાશયનું સર્જન થયું છે. હાથમતી નદી પર અમે મૂળ જળાશય પર, બામણા ગામ પાસે તથા વાંકાનેર તરફના કાંઠેથી પક્ષીનિરીક્ષણ તથા પક્ષીગણતરી માટે જતા.

હરણાવ નદી પર વિજયનગર તાલુકાના છાપરા પાસે એક બંધ બાંધવામાં આવ્યો છે, જે હરણાવ-૧ના નામે ઓળખાય છે. બીજો એક બંધ વિજયનગર તાલુકાના વણજ ગામ પાસે બાંધવામાં આવ્યો છે. આ બંધ હરણાવ-૨ અથવા વણજ ડેમ ના નામે ઓળખાય છે. વણજ ડેમની ઊંચાઈ નદીના તળથી લગભગ ૪૨ મીટર જેટલી છે અને આ બંધના કારણે નદીના ઉપરવાસના ભાગમાં આશરે ૩ ચો.કિ.મી. જેટલા વિસ્તારમાં જળાશયનું સર્જન થયું છે. અમે વણજ ડેમ પર પક્ષીનિરીક્ષણ માટે જતા અને ત્યાંથી વિજયનગર તળાવ પર પણ જતા.

ગુહાઈ નદી પર હિંમતનગર તાલુકાના ખંડિયાલ ગામ પાસે ગુહાઈ બંધ બાંધવામાં આવ્યો છે. બંધની ઊંચાઈ

યાપ સ્વભાવે છે અતિ સૌમ્ય. નિરુપદ્રવી. ઝાઝો કલબલાટ કરવાની ટેવ પણ નહિ. માત્ર એનો આ સંયમ છૂટી જાય છે શીતકાળમાં. ફેબ્રુઆરી એનો સંવનનકાળ. એ પ્રસંગે યાપનો ઉન્માદ અજબ તરેહનો હોય છે. સૂર્યોદય તાજો જ થયો હોય એવે વખતે, એ પાંખો પર ઊંચે ઊડે છે. પચીસ ત્રીસ ફીટ ઉપર ચડ્યો કે ત્યાં જ અટકી પાછો હેઠે ઊતરવા માંડે છે. પણ સીધેસીધો નહિ પણ ગુંલાટ ખાતો, ગિરિ કરતો. થોડું પડ્યો કે તરત જ કળ લઈને પાછો ઊંચે ચડે છે અને ફરી પાછો ગુલાંટ પર ગુલાંટ ખાતો હેઠે આવે છે. આ વખતે એના શરીરવર્ણની વાદળી ભભકથી આખું વાતાવરણ રંગાઈ જાય છે. એની આમ ગુલાંટ ખાવાની (rolling)ની ટેવને લીધે જ એનું નામ 'Roller' પડ્યું છે.

હરિનારાયણ આચાર્ય 'વનેચર'

'વનવગડાના વાસી'માંથી સાભાર (ચયન : નંદિતા મુનિ)

નદીના તળથી લગભગ ૪૩ મીટર જેટલી છે. આ બંધના કારણે નદીના ઉપરવાસમાં લગભગ ૧૩ ચો.કિ.મી. જેટલા વિસ્તારમાં જળાશયનું સર્જન થયું છે.

ઈંદ્રાસી નદી પર ઈંદ્રાસી બંધ બાંધવામાં આવ્યો છે. અહીં અમે ભિલોડાથી દક્ષિણમાં ભવનાથ મંદિર પર જઈ અને પક્ષીનિરીક્ષણ તથા પક્ષીગણતરી કરતા હતા.

આમ સાબરકાંઠા જિલ્લામાં મુખ્ય બારમાસી તથા અન્ય નાની નદીઓ પર બંધ બાંધી સિંચાઈ માટે જળાશયોનું સર્જન કરવામાં આવ્યું છે. આ માનવસર્જિત જળાશયો ઉપરાંત નાનાં મોટાં અન્ય જળાશયો પણ સાબરકાંઠા જિલ્લામાં મોટી સંખ્યામાં છે. અગાઉના લેખમાં હું જણાવી ગયો છું. તે પ્રમાણે, ટીંબા, ધનસુરા, લીંબોઈ, ગઢોલા,

ફૂટા, વડાલી જેવાં તળાવો ઘણાં છે. આ ઉપરાંત કુદરતી તળાવોમાં ખારા તળાવ (નનાનપુરા) તથા ખારા તળાવ (ખારા દેવિયા)નો સમાવેશ થાય છે. પ્રાંતિજ પાસે નદીમાં બોખનો વિસ્તાર પણ પક્ષીનિરીક્ષણ માટે સારો કહી શકાય. બારમાસી નદીઓ પર બાંધેલા બંધના કારણે મોટા વિસ્તારમાં જળાશયનું સર્જન થતું હોવાથી આવા સરોવર પર ત્રણથી ચાર જુદા જુદા સ્થળ પર પક્ષીનિરીક્ષણ માટે જઈ શકાય છે.

આમ સાબરકાંઠા જિલ્લામાં સિંચાઈ માટેનાં જળાશયોની મોટી સંખ્યા તથા સિંચિત ખેતીના મોટા વિસ્તારો હોવાથી પક્ષીસૃષ્ટિની સમૃદ્ધિ સારી જોવા મળે છે.

૨૪, ન્યુ નંદનવન સોસાયટી, ઈસરો પાછળ, અમદાવાદ-૧૫

કચ્છમાં મસ્કતી લટોરા

જુગલકિશોર તિવારી

ભારતીય ઉપમહાદ્વીપમાં મસ્કતી લટોરા (Grey Hypocolius, *Hypocolius ampelinus*)ની પ્રથમ નોંધ તત્કાલિન સિંધ અને હાલના પાકિસ્તાનના લારકાના જિલ્લામાં ૧૮૭૫ની ફેબ્રુઆરી માર્ચના રોજ બ્લેનફર્ડ દ્વારા કરવામાં આવી. બીજી નોંધ ૧૮૭૭ની ૨૬ એપ્રિલના રોજ વર્તમાન પાકિસ્તાનના બલુચિસ્તાન પ્રદેશમાં આવેલ કલાત નામના સ્થળેથી ક્યુકની છે. આ પછી છેક ૧૯૩૦માં ડૉ. સલીમ અલીએ ૧૪ નવેમ્બર ૧૯૩૦માં મહારાષ્ટ્રના કોલાબા જિલ્લામાં કીહિમ ખાતે આ પક્ષીની નોંધ કરેલ. આ પછી ફરી એક લાંબા અવકાશ બાદ કચ્છના મોટા રણમાં કુઆર બેટ ખાતે શેખર દ્વારા ૨૨ અને ૨૩ માર્ચ ૧૯૬૦ના રોજ મસ્કતી લટોરાની નોંધ થઈ. (તે જ બેટ પર ૨૦૦૦માં શ્રી કેતન ટાટ્ટએ તેની નોંધ કરી હતી. -સં.)

૨૩ જાન્યુઆરી, ૧૯૯૦ના રોજ ફૂલાય ગામ ખાતે શાંતિભાઈ વરુ દ્વારા એક માદા મસ્કતી લટોરાની નોંધ લેવામાં આવી. ત્યાર બાદ, ‘બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી’ની ટીમ દ્વારા એકાધિક વાર આ પક્ષીની નોંધ કરવામાં આવી અને વિગતવાર અભ્યાસ પણ કરવામાં આવ્યો. મસ્કતી લટોરાની સર્વાધિક સંખ્યાનું નિરીક્ષણ ૨૦ ડિસેમ્બર, ૧૯૯૩માં જે.કે.તિવારી, શાંતિભાઈ વરુ અને મ.કુ. શ્રી હિંમતસિહજીએ કર્યું હતું, જેમાં ૩ જૂથમાં વહેંચાયેલાં કુલ ૧૫૦ પક્ષીઓ નોંધાયેલાં. તાજેતરમાં ૨૪ માર્ચ ૨૦૦૭ના રોજ ફૂલાય ખાતે કુલ ૧૭૫ પક્ષીઓ નંધાયેલા જે વળતા ઋતુપ્રવાસ માટે એકઠાં થયાં હશે તેવું અનુમાન થઈ શકે. નવેમ્બર ૧૯૯૦ પછી દરેક શિયાળામાં

મસ્કતી લટોરા નોંધાયે છે. આ પરથી એમ કહેવું અસ્થાને નહીં ગણાય કે મસ્કતી લટોરા કચ્છમાં નિયમિત શિયાળુ મહેમાન છે.

મેં, કચ્છમાં મુખ્યત્વે છેલ્લાં બે વર્ષ દરમિયાન (૨૦૦૫ના નવેમ્બરથી ૨૦૦૭ના એપ્રિલ મહિના સુધી) મસ્કતી લટોરાનું નિરીક્ષણ કર્યું. આ નિરીક્ષણો ફૂલાય ગામ પાસેની કાંટ (scrub forest) અને છારી ઢંઢ જળપલાવિત વિસ્તારના કાંઠા નજીક આવેલા વોચ ટાવર નં. ૧ની આસપાસ, જુદા જુદા પૃથ્વી પણ વધુ મુલાકાતો દરમિયાન કરવામાં આવેલ. બહુ દુર્ભાગ્યની વાત એ છે કે, મસ્કતી લટોરાનો આ આવાસ હવે કોલસામાં બદલાઈ ગયો છે! (કેમ કે ગેર-કાયદેસર રીતે કોલસો પાડવા કાંટનાં જંગલ કપાઈ રહ્યાં છે.)

૨૦૦૫માં ૫મી નવેમ્બરના રોજ આ પક્ષીનું આગમન થયું અને તેણે ૨૦૦૬ની ફેબ્રુઆરી સુધી અહીં રોકાણ કર્યું. આ ઋતુ દરમિયાન તેમની મહત્તમ સંખ્યા ૭૦ની જોવા મળી હતી. ૨૦૦૬માં ૧૭મી ઓક્ટોબરથી ૨૦૦૭ની ૧૫મી એપ્રિલ સુધીના સમયગાળા દરમિયાન મહત્તમ ૧૭૫ પક્ષી જોવા મળ્યા હતાં. મસ્કતી લટોરાના રોકાણનો આધાર ખોરાકની ઉપલબ્ધિ પર છે (અને ખોરાકની ઉપલબ્ધિ ચોમાસાની પરિસ્થિતિ પર આધારિત છે) એવું કહી શકાય. ૨૦૦૬માં ચોમાસું ૬૦૦ મિમી વરસાદ સાથે સારું વીત્યું હતું અને મસ્કતી લટોરા ફૂલાય ખાતે ૬ મહિનાથી પણ વધુ સમય સુધી રોકાયા હતા.

જાન્યુઆરી ૧૯૯૦થી એપ્રિલ ૧૯૯૪ સુધી લેખક

તથા અન્ય નિરીક્ષકોએ મસ્કતી લટોરાના આગમન અને વિદાય અંગે એકત્રિત કરેલી માહિતી અનુસાર, તેનું વહેલામાં વહેલું આગમન નવેમ્બરમાં જોવા મળેલું. એની વિદાય પર દૃષ્ટિપાત કરીએ તો, મસ્કતી લટોરા ૧૯૮૪માં ૭ એપ્રિલ સુધીના લાંબા સમય માટે અહીં રોકાયા હોવાનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે (લેખકે ઓરિએન્ટલ બર્ડક્લબના નાઈજેલ લિન્સી સાથે કરેલું નિરીક્ષણ). આ પરથી એવું નિઃશંક રીતે કહી શકાય કે, મસ્કતી લટોરા ફૂલાયની કાંટમાં ઓક્ટોબર-નવેમ્બરમાં આવે છે અને માર્ચ-એપ્રિલ સુધી રોકાય છે. કુલ ૧૮ વર્ષની નિરીક્ષણ નોંધના આધારે કહી શકીએ કે, મસ્કતી લટોરા કચ્છના ફૂલાય ગામની કાંટમાં નિયમિત શિયાળુ મુલાકાતી છે.

ફૂલાય સિવાય અન્ય સ્થળે આ પક્ષી બે-ત્રણ વાર નોંધાયું છે. એક નોંધ, ૬ માર્ચ ૧૯૮૪ના રોજ માંડવી નજીકના દરિયાકાંઠે આવેલ લાયજા ખાડી ખાતે કરવામાં આવી હતી. બીજી નોંધ, લખપત કિલ્લાની છે. ત્યાં તા. ૧૭ જાન્યુઆરી ૧૯૮૯ના રોજ પીર ગીગોશ મોહમ્મદ કા કુબા નામના સ્થળ પાસે પીલુ કે ખારી જાર (*Salvadora persica*)ના ઝાડ પર આ પક્ષી જોવા મળેલું. આ સ્થળ કચ્છના મોટા રણની કાંધી પર આવેલું છે. આ ઉપરાંત, મ. કુ. શ્રી હિંમતસિંહજી, કવિ તેજ અને અશ્વિન પોમલે કચ્છના અબડાસા વિસ્તારમાં સિંધોડી કિનારા પર ૨ માર્ચ ૧૯૮૯ના રોજ આ પક્ષી જોયેલું. (વિહંગ વર્ષ ૨૦૦૧, ગ્રીષ્મ, પાનુ ૧૨માં પ્રગટ થયેલી નોંધ મુજબ ડૉ. કેતન ટાટુએ બે મસ્કતી લટોરા પીલુડી પર કુંઆર બેટ ખાતે જોયા હતા. -સં.)

મસ્કતી લટોરા, મુખ્યત્વે પીલુનાં ફળનો આહાર કરે છે. એ ઉપરાંત, તેમને સ્થાનિક રીતે 'ટંકારા'ના નામે ઓળખવામાં આવતા છોડના ફૂલની પાંખડીઓ અને ફળનો આહાર કરતા પણ જોવામાં આવ્યા છે. મસ્કતી લટોરા ક્યારેક એકલા, પણ મોટે ભાગે નાનકડાં જૂથમાં આહાર શોધતા દેખાય છે. આવાં ટોળાંમાં ૨૦ થી ૨૫ જેટલાં પક્ષી હોઈ શકે છે. મસ્કતી લટોરા સામાન્ય રીતે ઝાડના અંદરના ભાગમાં, પણ ક્યારેક ટોચની ડાળીઓ પર પણ આહાર કરતા દેખાય છે. એમને એ સમયે જોઈને પીલુ ખાતાં બુલબુલ યાદ આવી જાય.

જૂથમાં આહાર શોધતી વખતે એમનો 'પિયૂ પિયૂ' એવો બે સ્વરવાળો મીઠો અવાજ સાંભળવા મળે છે. એવું જોવા મળ્યું છે કે, એમની વિદાયનો સમય નજીક આવે છે ત્યારે, એટલે કે માર્ચ અને એપ્રિલમાં આ પંખી વધુ વાચાળ બની જાય છે. મસ્કતી લટોરાની રાતવાસાની જગ્યા દર વર્ષે બદલાતી જોવા મળે છે. ૨૦૦૪ સુધી તે દેશી બાવળ

(*Acacia nilotica*) અને પીલુની મિશ્ર ઝાડીમાં રાતવાસો કરતા જોવા મળતા. ત્યાર બાદ, તે વિદેશી ગાંડા બાવળના ઝાડ પર રાતવાસો કરતા દેખાયા છે. ૨૦૦૫ થી ૨૦૦૭ દરમ્યાન મસ્કતી લટોરા ગાંડા બાવળ અને પીલુની મિશ્ર ઝાડીમાં રાતવાસો કરતા હતા. આ સમયગાળામાં ફૂલાય નજીકની કાંટના ૨૦ હેક્ટર જેટલા વિસ્તારમાં મસ્કતી લટોરાના કુલ ત્રણ રાત્રિ રહેઠાણો જોવા મળેલાં.

મસ્કતી લટોરાનો રાતવાસાનો સમય જૈવિક ઘડિયાળનું ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. સૂર્યાસ્તની બરાબર ૩૦ મિનિટ પહેલા તેઓ રાતવાસા માટે એકઠા થતા. શયન પહેલા તેઓ આહાર, પીંછાની સફાઈ (preening) અને બોલવાની (calling) પ્રવૃત્તિ કરતા. સૂવા માટે મસ્કતી લટોરા ઝાડની અંદરની બાજુની ડાળીઓ પસંદ કરે છે. સવારે ૭ થી ૭-૩૦ વચ્ચે મસ્કતી લટોરા રાતવાસો ત્યજે છે. પીલુનાં પાન ચરતાં ઊંઠો દ્વારા આ પક્ષી રાત્રિનિવાસ દરમ્યાન ખલેલ પામતું હોવાનું પણ જોવા મળ્યું છે.

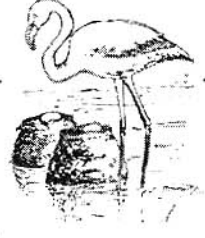
મસ્કતી લટોરાના આવાસ સામે સૌથી મોટો ભય કોલસો બનાવવાની પ્રવૃત્તિ છે. અત્યારે કોલસો બનાવવાની રાજ્ય સરકારે છૂટ આપવાથી, સ્થાનિક લોકો ઉપરાંત રાજ્ય બહારનાં લોકો પણ આ કામમાં જોડાયા છે અને દુર્ભાગ્યે આ પ્રવૃત્તિ માત્ર ગાંડા બાવળ પૂરતી જ મર્યાદિત નથી રહી. પીલુ સહિત તમામ વૃક્ષો એનો ભોગ બની રહ્યાં છે, જેના કારણે મસ્કતી લટોરાનું નિવસનતંત્ર (habitat) ત્વરાથી નષ્ટ થઈ રહ્યું છે. કહેવાની જરૂર નથી કે, તમામ પક્ષીઓ પર આનો દુષ્પ્રભાવ પડવાનો. ખાસ કરીને ફલાહારી (frugivorous) પક્ષીઓના આહારની આનાથી અતિશય તંગી ઊભી થશે. ચારકોલ (કોલસો) બનાવવા માટે વૃક્ષના માત્ર બાહ્ય ભાગોનો ઉપયોગ નથી થતો, પરંતુ 'બુલડોઝર' અને 'જેસીબી' મશીનનો ઉપયોગ કરીને ઝાડીઓને મૂળથી નષ્ટ કરી દેવામાં આવે છે. આવાં મશીનો ઉપલબ્ધ ન હોય ત્યાં લોખંડના મજબૂત તારનો ઉપયોગ કરીને ટ્રેક્ટર અને ટેમ્પા વડે વૃક્ષોને મૂળમાંથી જ ઉખેડવામાં આવે છે. જો આમ જ ચાલ્યાં કર્યું તો મસ્કતી લટોરાનો આવાસ સંપૂર્ણ રીતે નષ્ટ થઈ જશે. છેલ્લાં બે વર્ષથી બેફામ રીતે ચાલતા આ ઉદ્યોગના કારણે કચ્છના પર્યાવરણને અતિશય નુકસાન થયું છે.

(નોંધ : મસ્કતી લટોરાના અભ્યાસમાં મદદ કરવા માટે ફૂલાય ગામના પક્ષીરસિક શ્રી મોહમ્મદ સાઈદાદુ તથા ડેનમાર્કના શ્રી ઉફી સોરેન્સન (Uffe Sorenson)નો હું આભારી છું.)

પો. મોટી વિરાણી, નખત્રાણા, જિ. કચ્છ, ૩૭૦૬૬૫

મ. કુ. હિંમતસિદ્ધાંતી કલમે

અગાઉ જ્યારે આપણા ઋષિ-મુનિઓની વાતોનું અથવા રામાયણ મહાભારત જેવાં ધર્મગ્રંથોનું અધ્યયન કરતા ત્યારે અસ્ત્રો શસ્ત્રો, યાનો ઈત્યાદિનો ઉલ્લેખ તાર્કિક યા કાલ્પનિક લાગતો. વિજ્ઞાનનો ઉલ્લેખ ફક્ત કરવા પૂરતો કરવામાં આવ્યો હશે તેવું લાગતું. હું ધારું છું કે, જર્મન સાક્ષરો અને વિજ્ઞાનીઓએ ભારતનાં પુરાતન લખાણોનું જેટલું અધ્યયન કર્યું છે તેટલું બીજા વિદેશીઓએ નહીં કર્યું હોય. પરંતુ સને ૧૯૪૩-૪૪થી પહેલા જર્મની અને ત્યાર બાદ અમેરિકા અને રશિયાએ આજપર્યંત વિજ્ઞાનક્ષેત્રે જે પ્રગતિ સાધી છે તે પ્રત્યક્ષ રીતે જોતાં એવો અહેસાસ જરૂર થાય છે કે ભારતીય લખાણોમાં બધી બાબતો કાલ્પનિક નહીં હોય. છેલ્લે જે પ્રલયનો ઉલ્લેખ છે તે આજની પર્યાવરણવિરોધી ગતિવિધિઓ જોતાં તેની સાથે મહદ્ અંશે મળતો આવે છે. અમેરિકા જેવા એક મોટા વિકસિત દેશને 'ગ્રીનહાઉસ ઈફેક્ટ' જેવા ગંભીર ખતરાની ચિંતા નથી તો ભારત જેવા દેશોની શી વાત કરવી? આજે મનુષ્ય દ્વારા જે કંઈ થઈ રહ્યું છે તે કુદરતની પ્રક્રિયા અને તેના નિયમોની વિરૂદ્ધ છે તે તો સહુ કોઈ સ્વીકારશે. તેના પરિણામ અવશ્ય માઠાં હશે.

હું કોઈ ભારતીય વિજ્ઞાન કે તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર નથી લખી રહ્યો. મેં જે ઉપરોક્ત રજૂઆત કરી છે તે, હું જે લખવા માગું છું તેની પૂર્વભૂમિકા છે. આજની આપણી નીતિઓ, ગતિવિધિઓ એ બધું આપણને એક આધુનિક પ્રલય તરફ ઝડપભરે લઈ જતી હોય તેવું ચોક્કસપણે સ્વીકારવું પડશે. જે રોપવી ન જોઈએ તેવી ઝાડી આપણે રોપી રહ્યા છીએ. જે ખરી રીતે ઉપયોગી નીવડે, જે પર્યાવરણની સાચવણી માટે જરૂરી છે, તેવી વનસ્પતિનો આપણે સદંતર નાશ કરી રહ્યા છીએ. હાલ કચ્છમાં જે બન્યું અને હજુ બની રહ્યું છે તેનો દાખલો આપું. સરકાર પાસે એ રજૂઆત થઈ કે ગાંડો બાવળ (*Prosopis juliflora*) ઝડપથી ફેલાઈ રહ્યો છે અને તળપદી (indigenous) વનસ્પતિને વિસ્થાપિત કરી રહ્યો છે. આ ફરિયાદની નોંધ લઈ રાજ્ય સરકારે કોઈ વ્યવસ્થિત લોકો યા સંસ્થાને એ કાર્ય સોંપવાને બદલે લોકો પરથી પરદેશી બાવળનો નાશ કરવાનો પ્રતિબંધ ઉઠાવી લીધો. આનું એ પરિણામ આવ્યું છે કે, કોલસા બનાવવા માટે જે ઝાડી સાફ કરવાની હતી તેના બદલે તળપદી ઉપયોગી વનસ્પતિનો સરિયામ નાશ કરાયો. 'જે.સી.બી.' જેવાં

મશીનો ચલાવી ખેર, દેશી બાવળ, ગોરડ અને પીલુ જેવી ઝાડીનો ઉખેડીને નાશ કર્યો. આવી રીતે, અંગત આર્થિક ફાયદા માટે કચ્છ જેવા સૂકા મુલકમાં, જેને ઊગતાં દાયકાઓ લાગે તેવી તળપદી વનસ્પતિનું નિકંદન કાઢવાનો ગુનો બનતો જોવામાં આવે તેથી દેખીતી રીતે અત્યંત ખેદ થાય.

પર્યાવરણમાં વિપરીત અસરને લીધે આવતાં પરિણામો જેવાં કે ઉષ્ણતામાનમાં વધારો, વાવાઝોડાં, કમોસમી વરસાદ વગેરેનો આપણને આજે પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ રહ્યો છે. સામાન્ય રીતે ઉનાળાની શરૂઆતમાં લીમડાના ઝાડ પર આવતાં ફૂલ આજે જુલાઈના અંતમાં જોવા મળે છે. કચ્છમાં ઊગતા *Tamarix* (જેને અમે 'લઈ' કહીએ છીએ) પર સપ્ટેમ્બર મહિનામાં સામાન્ય રીતે ગુલાબી ફૂલ ઊગે છે, તે આજે પૂરબહારમાં છે.

ગુજરાતના ઘણા ભાગોમાં ભૂગર્ભનાં પાણીનું સ્તર નીચે ઉતરતું જાય છે ત્યાં આડેધડ કોઈ પણ નિયંત્રણ વિના પાતાળકૂવા ખોદાઈ રહ્યા છે. વળી તેમને પ્રતિવર્ષે વધુ ને વધુ ઊંડા કરવામાં આવે છે. બીજી તરફ નર્મદાનું નીર નિયમિત મળતું ન હોવાથી નગરપાલિકાઓ ભુજ જેવા શહેરના ઉપયોગ માટે પાણીના નવા બોર ચાલુ કરતી રહી છે. બે ત્રણ એવા સ્ત્રોતોમાં પાણી ખાલી થઈ જાય એટલે તેના બદલામાં જે કંઈ પાણી હવે ભૂગર્ભમાં બચ્યું છે તેનો છૂટથી ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે. જો ભૂમિમાં ભેજ ન રહે તો વનસ્પતિ જેનો તે ટકી રહેવાનો મુખ્ય આધાર છે, તેનું શું થાય? ઝાડપાન સૂકાય તો તેમાં આશ્રય લેતાં પંખીઓની શી વલે થાય એ વિચાર જ શરીરમાં કમકમાટી પેદા કરે છે! આ બધી ચાલુ રહેતી પ્રક્રિયા આધુનિક પ્રલય માટેના નોતરા સમાન નથી? મારા અને લવભાઈ જેવા જૂના જોગીઓ સુફિયાણી વાતો કરતા રહીએ, નિબંધો લખતા રહીએ અને એ રીતે હૃદયની વેદના ઠાલવવા સિવાય બીજું શું કરી શકીએ? સારાંચે વિશ્વના સ્તર પર પર્યાવરણવાદીઓ ઊંચે સ્વરે ચેતવણીઓ દેતા હોવા છતાં પહાડો પરનો, ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ પરનો બરફ પીગળવા માંડ્યો છે, જેની વિપરીત અસરો ત્યાં રહેતાં પંખીઓ સહિત તમામ જીવસૃષ્ટિ ભોગવી રહી છે. બરફીલા મુલકમાં પર્યાવરણીય ફેરફારો થાય તેની સીધી અસર ત્યાંની જીવસૃષ્ટિ સુધી

પહોંચવામાં વાર લાગતી નથી; પરંતુ કાળક્રમે જેમ બરફ ઓગળવાનું પ્રમાણ વધશે તેમ નદીઓ પર વધારે અસર જોવા અને અનુભવવા મળશે. એ તો એક સાંકળ જેવી (chain reaction) પ્રક્રિયા છે.

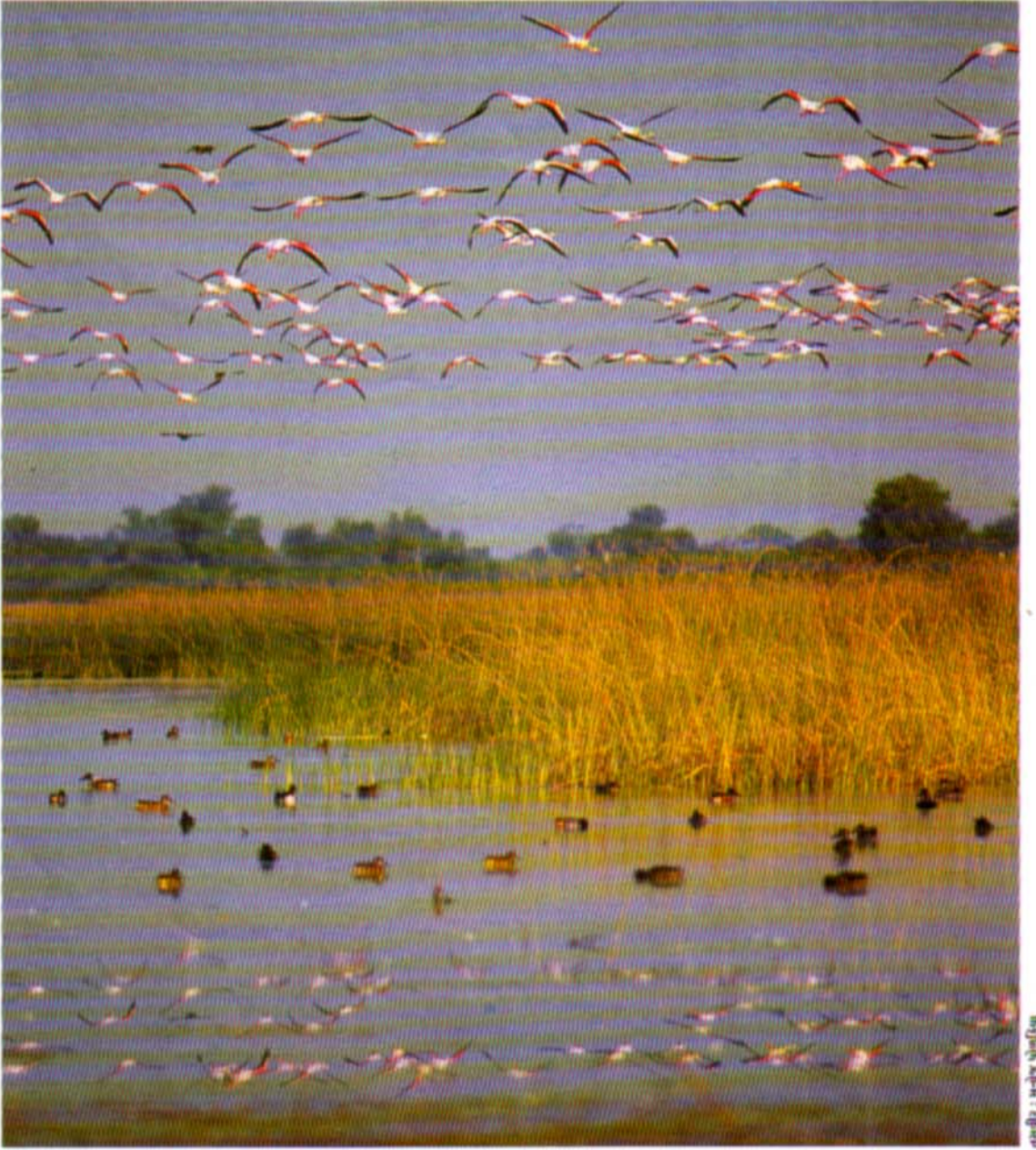
હાલ કચ્છમાં તીડનું આક્રમણ થવાનો પૂરો સંભવ છે. જો તીડ આવી પડે તો તેને ખાનારા કાગડા, સમડી ઈત્યાદિની સંખ્યા એટલી ઘટી ગઈ છે કે એ આક્રમણનો સામનો કરવામાં મુશ્કેલી ઊભી થશે. તેની સાથે સરકારી તંત્રો પાસે એક બીજો ખાતરીરૂપ ઉપાય તો હોય છે જ અને તે છે કીટનાશક ઝેરી દવા. તેનો વ્યાપક પ્રમાણમાં છંટકાવ કરવાથી આપણી જીવસૃષ્ટિને પારાવાર નુકસાન થશે. આ પ્રકારના નુકસાનમાંથી બેઠા થવા માટે સમય નીકળી જાય તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એક ઉપર બીજો ધક્કો વાગ્યા કરે તો તેમાંથી બહાર નીકળવું મુશ્કેલ છે. મનુષ્યોનાં હિત બચાવવા જતાં જીવસૃષ્ટિને કેટલે અંશે નુકસાન પહોંચી શકે તેનું દષ્ટાંત મેં જાતે જોયું - અનુભવ્યું છે.

સને ૧૯૭૮માં સીમા સુરક્ષા દળ (B.S.F.)ના તે સમયના 'ડિપ્યુટી કમાન્ડન્ટ' મેજર કૃપાનિધિ પક્ષીપ્રેમી હતા. તેઓ અમારી કચ્છની 'પેલિકન નેચર ક્લબ' જોડે સારો ઘરોબો રાખતા. અનેક વાર નિરીક્ષણ કરવા અમારી સાથે ચાલતા. તેમને સમાચાર મળ્યા કે હંજની મોટી સંખ્યા, હંજબેટ (Flamingo city)ની પશ્ચિમ દિશામાં રણમાં છે. તે પરથી અમે તેમની સાથે ઊંટો પર ચડી તા. ૨૩મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૭૮ના રોજ રણમાં ગયા. તે વર્ષે ભારે વરસાદ થયો હોવાથી મોટું રણ એક વિશાળ સમુદ્ર જેવું ભાસતું હતું. અમે જેવા તેના કિનારે પહોંચ્યા કે થોડો આરામ કરવા ઊંટો પરથી ઊતર્યા. જે દૃશ્ય મેં ત્યાં જોયું તે હું ભૂલી શકતો નથી. મારી સાથે તે દિવસે અમારી ક્લબના સેક્રેટરી શાંતિલાલ વડૂ (આજે પણ તેઓ તે જ હોદ્દા પર છે) અને નવીન બાપટ સહિત બીજા સભ્યો પણ હતા. ત્યાં સાખત પવન ફૂંકાવાની સાથે કિનારા પર મોજાં આવતા હતા તેથી તણાઈને અમુક તીડો અને માછલીઓ સાથે અસંખ્ય મૃત જીવજંતુ પથરાયેલાં જોયાં. આ અગાઉ રણની કાંધીએ આવેલ કાળા ડુંગર પર તીડોનું આક્રમણ થયેલું જેના ઉપર જિલ્લાના તંત્ર દ્વારા કીટનાશક દવાનો છંટકાવ થયેલો. ત્યાર બાદ અમુક દિવસો પછી ભારે વરસાદ થતાં કાળા ડુંગર પરથી એ ઝેરવાળું પાણી રણમાં પ્રવેશ્યું જેની વ્યાપક

પ્રમાણમાં માઠી અસર થઈ. રાબેતા મુજબ હંજ તેમનાં ઈંડાં મુકવા અને બચ્ચાં ઉછેરવા ત્યાં એકઠાં થયાં પરંતુ તેમનો સૂક્ષ્મ જીવોવાળો આહાર નષ્ટ થયો હોવાથી તેઓ ત્યાંથી પશ્ચિમ તરફ ગયા જ્યાં બી.એસ.એફ.ના જવાનોએ તેમને જોયાં હશે. પણ અમે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યાં સુધીમાં ત્યાંથી પણ ઊડી ગયાં હતાં. અમને કિનારા પર છોડી શ્રી કૃપાનિધિ અને શ્રી નવીન બાપટ એક ઊંટ પર દૂર સુધી શોધ કરવા રણમાં ગયા, પરંતુ તેમને એક પણ હંજ જોવા ન મળ્યું! ત્યાર બાદ બે ત્રણ વરસ સુધી હંજનું પ્રજનન કચ્છના મોટા રણમાં થયું ન હતું. ઉપરોક્ત દષ્ટાંતથી 'વિહંગ'ના વાચકોને ખ્યાલ આવશે કે એક જીવને મારવા જતાં બીજાં અસંખ્ય જીવોને કેટલે અંશે નુકસાન થઈ શકે અને તેની બીજી જે આડઅસરો થાય તે કેટલી વ્યાપક હોઈ શકે.

આપણે ત્યાં વરસાદ આધારિત ખેતીમાં રાસાયણિક તત્વોનો વપરાશ પ્રમાણમાં ઓછો છે, પરંતુ પીયત ખેતીમાં તેનો વિપુલ પ્રમાણમાં વપરાશ થતો રહ્યો છે. જંતુનાશક દવાઓ અને રાસાયણિક ખાતરે વર્ષોથી વપરાતાં રહ્યાં છે. વાડીઓમાં અને પીયત જમીનમાં શેઠા પર રહેતાં પ્રાણીઓની સંખ્યા ઘણી ઘટી ગઈ છે. વગડાઉ ભડકિયું (Rock Bush Quail) પીળાપગ બિલ બટેર (Button Quail)ની જાતો ઉપરાંત (Star Tortoise), સેરવા (Hedgehog) જેવાં પ્રાણીઓની સંખ્યામાં આજે દેખીતી રીતે ઘટાડો થતો રહ્યો છે. તેના મૂળમાં રસાયણોની અસર ચોક્કસ રીતે છે. આવા પ્રાણીઓના લોહી કે પેટના ખોરાકનું પૃથક્કરણ કરવાની પ્રક્રિયા આપણા દેશમાં નહિવત્ છે. જો તે નમૂનાઓ તપાસાય તો મને ખાતરી છે કે, ઘણી ચોંકાવનારી વિગતો મળી રહે. એ સિવાય ઉઘોગો દ્વારા ફેલાતા પ્રદૂષણની માત્રા પણ ચિંતાજનક છે. વીજઉત્પાદન માટે અણુશક્તિનો વ્યાપ વધારવામાં પણ જોખમ છે. ચેર્નોબિલ કે ભોપાલ ગેસ કાંડ જેવી કોઈ ઘટના અણુશક્તિના ભંડારમાં બને તો તેનો વિચાર માત્ર આપણને ધ્રુજાવી નાખશે! આમ વિદ્યુત ઉત્પાદન અને બીજા દેશોપયોગી કાર્યોના બીજા વિકલ્પો જેવાં કે પવનશક્તિ, સમુદ્રના ભરતી અને ઓટનો ઉપયોગ ઈત્યાદિનો વપરાશ શા માટે ન વધારી શકાય? જ્યારે ખુદ મનુષ્ય પર તોળાતા ખતરાની પરવાહ થતી નથી તો બિચારા પંખીઓનું શું ગજું છે?

જ્યુબીલી ટ્રાઉન્ડ, ભુજ ૩૭૦૦૦૧

સચ્ચી : મહેશ શેખરજી

ચોમાસામાં વરસાદનાં પાણી નીચાણવાળા વિસ્તારોમાં ભરાય છે અને વિશાળ જળવિસ્તારોનું સર્જન થાય છે. શિયાળામાં જ્યારે હિમાલયની ઉત્તરે એશિયા અને યુરોપનાં પ્રદેશો ઠંડીની ભીંસમાં આવી જાય છે અને પાણી થીજી જાય છે ત્યારે મોટી સંખ્યામાં પાણીનાં પક્ષીઓ દક્ષિણ તરફ પ્રયાણ આદરે છે. ભારતનાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતનાં જળાશયો આ પક્ષીઓ માટે સ્વર્ગસમાન પૂરવાર થાય છે.

- લલિતુમાર ખાચર

નસલીર : મણીજ પોળકિયા

કપાસી (Black-shouldered Kite)

... a benchmark of
Quality, Purity & Trust!

An Exquisite Jewelry Mall from

ARVINDBHA
JEWELRY

Satellite, Ahmedabad

Exclusive Showrooms across 3 floors ...

Carats & Cents

Real Diamond Jewelry

Golden Attire

Gold & Antique Ornaments

Silver Ornaments

Silver articles & Fashion Jewels